

UNIVERZITA J. E. PURKYNĚ V ÚSTÍ NAD LABEM

Pedagogická fakulta

Usta ad Albim BOHEMICA

rok 2013

ročník XIII, číslo 2

ISSN 1802-825X

Adresa redakce:

PFUJEP v Ústí nad Labem

katedra bohemistiky

České mládeže 8

400 96 Ústí nad Labem

web: www.pf.ujep.cz

Kontakt:

PhDr. Václav Jindráček

Email: jindracek@centrum.cz

Usta ad Albim BOHEMICA č. 2 2013

Složení redakční rady

Výkonný redaktor:

PhDr. Václav Jindráček

Redakční rada:

prof. dr. hab. Mieczysław Balowski

PhDr. František Čajka, Ph.D.

PhDr. Jan Čulík

PhDr. Marie Hádková, Ph.D.

PaedDr. Ivo Harák, Ph.D.

doc. PhDr. Milan Hrdlička, CSc.

prof. dr. hab. Elena Koriakowcewa

Mgr. Jiří Koten, Ph.D.

doc. PaedDr. Zdena Králová, Ph.D.

prof. PhDr. Dobrava Moldanová, CSc.

doc. PhDr. Vladimír Novotný, Ph.D.

PhDr. Blanka Svadbová, CSc.

prof. PhDr. Vladimír Svatoň, CSc.

K vydání připravili:

Patrik Mitter

Tomáš Suk

Poznámka redakce:

Za správnost cizojazyčných Summary ručí autor, nikoli redakce. Vzhledem k různorodým citačním normám, jichž autoři využívají, a vzhledem k tomu, že redakce chce vytvořit prostor individuálním textotvorným zvyklostem autorů, jsou citace ponechány v naprosté většině případů v autorské podobě.

Obsah

Úvodní slovo.....	5
K jazykovému vyjadřování ve vztahu k myšlení.....	6
<i>Karel Dvořák</i>	
Prototypová lexika v řeči matek orientovanéj na dieťa.....	10
<i>Alexandra Brestovičová</i>	
Lexém <i>dítě</i> ve staré češtině.....	19
<i>Miloslava Vajdlová</i>	
Překlad latinského <i>puer</i> v nejstarším českém biblickém překladu.....	26
<i>Markéta Pytlíková</i>	
Sémantická struktura lexému <i>kluk</i> ve stč. textech a její pozdější proměny.....	35
<i>Hana Kreisingerová</i>	
Usnula jsem – dětství a smrt v próze Tomáše Holečka, Kristiny Dufkové a Jorge Estrady.....	45
<i>Hana Hellebrantová</i>	
Genderové chápání literárních postav v prózách Arnošta Lustiga.....	52
<i>Ingrid Chytilová</i>	

ÚVODNÍ SLOVO

Dostává se Vám do ruky zvláštní, monotematické číslo časopisu *USTA ad Albim*, které obsahuje příspěvky pro zamýšlenou konferenci s názvem *Dítě v jazyce a v literatuře*. Konferenci připravila v r. 2012 katedra bohemistiky Pedagogické fakulty Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, z finančních důvodů se konference bohužel nemohla uskutečnit. Nabídli jsme proto přihlášeným účastníkům a účastnicím možnost uveřejnit svůj příspěvek ve zvláštním čísle našeho časopisu. Tento svůj slib nyní plníme, když přinášíme příspěvky, které nám byly k publikování zaslány. V našem „minisborníčku“, jak bychom toto číslo asi nejlépe nazvali, převažují příspěvky jazykovědně orientované, a to především s akcentem na jazykový vývoj. V popředí zkoumání se tak octlo slovo *dítě* a další výrazy s ním synonymní (příp. pocházející z jeho sémantického pole) a jejich diachronní aspekty. Společným jmenovatelem všech uvedených příspěvků je skutečnost, jaký status má pojmenování *dítě* (a pojmenování, která s ním významově souvisejí) ve slovní zásobě a v jazyce vůbec.

Oproti tomu literárněvědné příspěvky jsou zastoupeny v menším počtu, což ovšem nesnižuje vážnost tématu *dítě v literatuře*. Toto téma je v zásadě možné uchopit ze dvou hledisek. Lze pojednat o postavách literárního díla, kdy se nám otevírá možnost prozkoumat různé aspekty genderové, sociální, kulturní atd. V druhém případě je možné chápat dítě jako adresáta literárního díla a sledovat způsoby komunikace dílo – čtenář a její vlivy na rozvoj osobnosti. Příspěvky zde publikované do jisté míry oba tyto přístupy slučují, čímž poukazují na skutečnost, že literatura pro děti a mládež hraje díky svému ilustrativnímu charakteru výraznou roli v utváření postojů a hodnot u dětských i mladistvých čtenářů.

Doufáme, že Vás zvláštní číslo našeho časopisu zaujme.

redakce

K JAZYKOVÉMU VYJADŘOVÁNÍ VE VZTAHU K MYŠLENÍ

Karel Dvořák

Současný systém vzdělávání v **předmětu český jazyk** na základních a středních školách nedosahuje těch výsledků, jaké bychom očekávali. Tak jsme se mohli dočíst v deníku *Mladá fronta Dnes* z 16. března 2012. Příčinou je těžká gramatika. Na tuto myšlenku reagovaly v článcích *Český jazyk a literatura*, 5. roč. 2011 – 2012 M. Čechová a L. Zimová. V uvedeném deníku byly kritizovány jazykové rozbory. Pokud jsou tyto rozbory drilem, jsou odsuzovány právem. Jejich úkol je však jiný. Jejich úkolem je poznat stavbu věty a souvětí, pochopit jazykový systém, který funguje v řečové praxi. Je tak rozvíjeno logické myšlení žáků. Zvláště je tomu tak při poznávání sémantickosyntaktických vztahů. Sémantika je na školách opomíjena. Již v sedmdesátých letech na význam sémantiky upozorňoval K. Svoboda v publikaci *Souvětí spisovné češtiny*, UK Praha, 1972. Ovládnutí vyšší úrovně vyjadřování a myšlení je spjato se sémantikou. Důležité je zapojování jedné větné propozice do propozice jiné, uvědomovat si mezivětné syntaktické vztahy a přitom volit vhodné spojky pro vyjádření těchto vztahů. Ve školách je syntaktický vztah většinou poznáván na základě z paměti naučených spojek. Struktura věty má však dvě stránky. Jednou z nich je syntaktická forma a druhou je sémantickosyntaktický vztah. Mezi oběma stránkami je soulad. Úloha jazykových rozborů v těchto případech nevytlačuje praktické činnosti. Rozvíjí logické myšlení žáka, jeho uvažování.

Uvedu příklad: Často užívanou spojkou je spojka **protože** vyjadřující příčinu. Podle spojky žák poznává vztah. Naznačme, jak vyšší ovládnutí úrovně vyjadřování a myšlení je spjato sémantikou. Tak věta se spojkou **protože** v některých případech nevyjádří zřetelně příčinu. Vyjadřuje často **podmínku**, tj. okolnost, že nějaký jev vzniká, rozvíjí se, tento jev však nevyvolává. Příklad: *Protože raněného ihned odvezli do nemocnice, byl onen raněný zachráněn.* Věta s **protože** nevyjadřuje, že by samo převezení do nemocnice zachránilo raněného... Převezení do nemocnice bylo okolností, za které k zachránění mohlo dojít. Podmínkou zachránění raněného bylo rychlé převezení do nemocnice. V našem případě je vyjádřen jev, který je předpokladem jevu, který zachrání raněného. Jestliže je raněný okamžitě převezen do nemocnice, může být zachráněn. Tak je vyjádřena logická podmínka.

V běžném myšlení zpravidla logická příčina a logická podmínka není rozlišována. Větný a souvětňý rozbor napomáhá tomu, abychom se nad mezivětnými vztahy zamysleli.

Uvedme další příklad: Základní a obecný význam spojky **když** je význam časový. Věta uvozená tímto výrazem vyjadřuje časové určení děje věty řídící. Jde o příslovečné určení času. Je tak vyjádřeno okolnostní určení. Mezi ději věty řídící a věty časové může být i vnitřní vztah, t.j. děj věty závislé může nějak působit na vznik děje věty řídící. Tento vnitřní vztah buď není spojkou vyjádřen, je patrný z obsahu obou vět, nebo je vyjádřen spojkou. Příklad, kdy děj věty řídící je určen dějem, který probíhá současně: *Když bylo v neděli hezky, jeli jsme na výlet.* Děj věty řídící je určen dějem, který probíhá současně. Výraz **když** vyjadřuje prostou současnost. Mezi ději je i vnitřní vztah, je možné pojetí příčinného vztahu: *Protože bylo v neděli hezky, jeli jsme na výlet.* Důležité tak není vlastní určení syntaktického vztahu, důležitý je úsudek k němu vedoucí.

Z následujícího příkladu vyplyne, jak je důležitý myšlenkový proces vedoucí k poznávání větného členu. Příklad: *Upadl do jámy. Upadl do rozpaků.* Na slovese **upadl** závisí příslovečné určení místa **do jámy**. Ve druhém případě významovou stránkou slovesa **upadl** je dostat se do určitého stavu: *upadl do rozpaků*. Zde lze slovní spojení vyjádřit tímž významem **zrozpáčitět**. Celé pak slovní spojení *upadl do rozpaků* je přísudkem složeným.

Dalším příkladem je úvaha nad dvěma souvětími, kdy vedlejší věty jsou větami předmětovými: *Nevěděl, že všechno dobře dopadne. Nevěděl, zda všechno dobře dopadne.* Předmětové věty zde blíže určují význam řídícího slovesa: „nevěděl co“ – „nevěděl zda“.

V prvním souvětí se vedlejší větou s **že** výslovně označuje neznalost o realizaci vedlejší věty. Ve druhém souvětí jde o specifický prostředek signalizující, že byla vyslovena otázka, že se otázka hledá. Zde lze užít i hovorového prvku: *Nevěděl, jestli všechno dobře dopadne.* Jde o nepřímou otázku zjišťovací a zároveň se vyjadřuje neznalost odpovědi na danou otázku vyjádřenou ve větě vedlejší.

V současné době mají studenti k dispozici značně kondenzované texty. Nejde jen o texty odborné, kde kondenzace má své místo, ale i o texty určené široké veřejnosti jako jsou například vyhlášky. Je nutné, aby se studenti a žáci s těmito texty seznamovali, aby byli seznamováni s jazykovými a stylistickými prostředky těchto textů. Zde je příležitost převádět kondenzovaný text v text uvolněný, převádět text psaný v text mluvený. Je nutné, aby studenti byli připraveni na přednášky na přednes referátů, které vycházejí z odborných textů. Vedle jazykových rozborů je proto potřebné zařazovat do výuky i transformace psaného projevu v projev mluvený. Mluveným projevům zatím pozornost věnována nebyla. Příprava na ně chyběla a doposud chybí. Existuje rozdíl mezi mluveností a psaností a mezi oběma nelze vést

ostrou hranici. Je nutné, aby se žákům dostalo poučení o nespisovných útvarech národního jazyka a o jejich funkci při komunikaci.

V textech studentů se také setkáváme s řadou nedostatků jazykových i stylizačních. Studium těchto nedostatků lze dospět k poznání toho, čemu je nutné při vyučování českému jazyku věnovat pozornost, čím je potřeba se zabývat při jazykových rozborech a cvičeních zaměřených k ovládnutí jazyka. Je třeba mít na mysli, že věta vzniká v jistém kontextu, není izolovaná, vzniká v kontextu jazykovém i stylizačním a v kontextu na něco navazuje.

Uvedu některé typy nedostatků ve vyjadřování. Jde o nedostatky lexikálněsémantické, morfologickosémantické, syntaktickosémantické. Tyto poznatky mohou podstatně doplnit dosavadní výklady v českém jazyce. Odkazuji na typy nedostatků a jejich analýzu v dnes již zapomenutých skriptech K. Svobody *Stylizační výcvik ve spisovné češtině a rozvoj myšlení I II*. (UK Praha, 1975-1976). Přehled nedostatků ve vyjadřování žáků a studentů vznikl na základě dlouhodobého pozorování písemných slohových prací. Nedostatky mohou potvrdit i z vlastních zkušeností. Na některé z nich upozorním.

K základním nedostatkům patří po stránce jazykové a věcněobsahové **nenáležitě eliptické vyjadřování**. Jde o to, aby nezůstalo nevyjádřeno nic z toho, co je nezbytné po stránce syntaktickostrukturní, důležité po stránce věcněobsahové a jednoznačně nevyplývá z předchozího kontextu. K dalším nedostatkům patří **nevýstižně vyjádřené jazykové složky**. Jednotlivá označení musí být uvedena do vztahu, který není v rozporu s jejich vztahem v denotátu. Důležité je ujasnit si vztahy mezi složkami denotátu a tyto vztahy vyjádřit syntaktickými konstrukcemi. Pozornost je tak třeba věnovat stavbě vět, souvětí z hlediska složitosti a návaznosti a také stavbě textu. Právě zde má své místo textová syntax, která doposud byla ve školách zanedbávaná.

Věta vzniká v jistém kontextu jazykovém a situačním a navazuje na něco v kontextu. Na školách jsou známá stylizační cvičení syntaktická. Pozornost se většinou věnuje spojování dvou vět, které žáci mají za úkol spojit do vztahu stupňovacího, odporovacího aj. a užít náležité spojky. Nebezpečí syntaktické chyby se podstatně zvyšuje při vytváření souvětí celku o více než dvou větách. K. Svoboda ve jmenované studii upozorňuje na strukturní vady ve třetí větě v rámci souvětí. K těmto vadám patří anakolut, užívání neurčitých spojovacích výrazů, užití souřadícího výrazu místo výrazu podřadícího, elipsa spojovacího výrazu nebo řídícího výrazu.

V jazykovém vyjadřování vystupuje do popředí zřetel k výstižnosti a jasnosti vyjádření. Jazykové vyjadřování je chápáno jako proces, jako výběr a spojování jazykových jednotek a

komplexů a ve shodě s tím chápeme i myšlení jako proces, jako spojování myšlenkových jednotek a komplexů.

Na závěr příspěvku uveďme myšlenky K. Svobody z jeho citovaných děl: Jazykový rozbor vystupuje do popředí ve vyučování mateřskému jazyku ve spojení se stylizačním výcvikem na rozdíl od tradičních jazykových rozborů, v nichž se jazykové vyjádření jen popisuje, popř. se ještě stylově charakterizuje, v nichž hlavním cílem není vyjádřit jistý věcný obsah výstižně, vhodně výhodně (ekonomicky). Je tak patrná společenská cena vyučování mateřskému jazyku, jeho důležitost pro společnost.

Literatura

Mladá fronta Dnes, 16. 3. 2012.

Svoboda, K.: *Souvěť spisovné češtiny*. Praha: UK, 1972.

Svoboda, K.: *Stylizační výcvik ve spisovné češtině na rozvoj myšlení I., II.* Praha: UK 1975, 1976.

Summary

This contribution deals with the impact of recognition of semantic syntactic relations within a simple and complex sentence on the logical thinking of high school students. At the same time, it should be emphasized the inappropriate approach to the language analysis in the school practice. Mechanical drill is preferred to the recognition of simple or complex sentence structure with use of syntactic semantic relations which appear in them. The appropriate approach to the sentence analysis is important for native language classes and has a great social value as well.

keywords: syntax, semantics, logical thinking

klíčová slova: syntax, sémantika, logické myšlení

PROTOTYPOVÁ LEXIKA V REČI MATIEK ORIENTOVANEJ NA DIEŤA

Alexandra Brestovičová

Úvod

Dieťa si osvojuje jazyk zaradené do sociálnych vzťahov. „Väčšinu z toho, čo vie, sa učí prostredníctvom jazyka, prostredníctvom rečového prejavu ľudí, ktorí ho obklopujú. V našej kultúre sú to predovšetkým rodičia, hlavne matky, ktoré deťom nielenže sprostredkujú informácie, ale svojimi postojmi, svojím správaním a svojím jazykom ich aj interpretujú (Slančová 1999, s. 20). Matky a ostatní dospelí sa pri interakcii s dieťaťom prispôbujú správaniu a stupňu kognitívneho vývoja svojich adresátov. Verbálne a neverbálne s nimi komunikujú v rámci špecifického registra reči orientovanej na dieťa (RD) a matky v rámci subregistra reči matiek orientovanej na dieťa (RMD). „Termín reč orientovaná na dieťa označuje spontánne, situované prehovory, v ktorých je dieťa individuálnym alebo kolektívnym adresátom“ (Slančová 1999, s. 26). Z pohľadu kognitívnej vedy učia matky svoje deti prirodzený jazyk, ktorý je „predovšetkým prvý jazyk v zmysle jeho primárneho osvojenia v detstve (týmto jazykom sa potom ako dospelí k deťom obraciame). Jeho prvenstvo sa odvodzuje tiež od toho, že nám stačí (a že ho potrebujeme) na dorozumenie v každodenných životných situáciách...že ide o tú polohu jazyka, ktorá je najjednoduchšia, najkonkrétnejšia a (každému) človeku najbližšia“ (Vaňková 2005, s. 56). Dôležitým faktorom je frekvencia používaných konštrukcií. Tie výrazy, ktoré dieťa počuje opakovane, začne skoro používať (Nebeská 1992, s. 100).

Matka komunikuje v rámci špecifického zjednodušeného registra s posilnenou expresívnou zložkou, ktorého lexikálnu rovinu sa pokúsime interpretovať so zameraním sa na prototypové lexémy v reči slovenských matiek.

Metóda

Naším cieľom je pomocou štatistických metód, poradiť lexémy vo frekvenčnom slovníku, charakterizovať prototypovú lexiku registra RMD v ranom štádiu vývinu dieťaťa, t.j. do objavenia sa prvých slov dieťaťa v slovenskom jazykovom a kultúrnom prostredí.

Prototyp sa všeobecne chápe ako základný princíp, ktorý nám pomáha kategorizovať, ako najlepší, dominantný člen istej kategórie. „Prototypové je teda to, čo je štandardne

preferované...Hodnotiace štandardy majú empirický podklad. Sú späté so silou zakotvenosti entít v skúsenostnom svete subjektu, a teda aj frekvenciou výskytu v jeho empirickom poli“ (Dolník 2007, s. 109).

Východiskom našej interpretácie sú ako tri frekvenčné slovníky (FS) zostavené z rečového prejavu troch matiek zameraného na vlastné prvorodené dieťa, tak aj finálny frekvenčný slovník, ktorý sme získali spojením troch FS a je usporiadaný podľa relatívnej frekvencie.

Kvantitatívne ide o súbor vo veľkosti takmer 66 tisíc skutočne (performatívne) použitých slov. Výskumný materiál pochádza z roku 2002 a 2003 a bol získavaný transkripciou audiovizuálnych nahrávok na DVD nosičoch, realizovaných raz mesačne, zachytávajúcich 24 hodín komunikácie matky s dieťaťom (výskumná vzorka je kvantitatívne rovnocenne rozdelená; t. j. pri každej z troch matiek pracujeme s ôsmimi hodinami jej rečového prejavu) a bol spracovávaný v programe MS EXCEL. Transkripcia je realizovaná v transkripčnom systéme CHAT pre program CLAN a zaznamenáva aj opisy situácií a činností. Kvalitatívne je pre nás rozhodujúce objavenie sa prvých slov u dieťaťa, ktoré stanovuje finálnu hranicu nášho materiálu.

Pracujeme s reprezentatívnou vzorkou reči nositeľiek spisovnej, resp. štandardnej variety slovenského jazyka (všetky matky sú lingvisticky vzdelané) orientovanou na dve dievčatá, Janu a Ninu, a chlapca, Martina (prieniková rovina je od piatich do deviatich mesiacov veku detí).

Analýza

Ak sa pozrieme na prvých 20 komunikačne najzaťaženejších lexikálnych hesiel zo všetkých troch FS, zistíme, že ide o mikrovzorku zastúpenia slovných druhov, ktoré sa ukázali ako dominantné v celom materiáli. Frekvenčne najpoužívanejšie lexémy vystupujú v RMD vo funkcii verb, pronomín, substantív, partikúl a interjekcií. Vysokú mieru prediktability v subregistri RMD dokladá fakt, že týchto 20 frekvenčne najzaťaženejších lexém (L) tvorí 40 % – 42 % všetkých performatívne použitých slov (P) skutočne vypovedaných matkami v danom výskumnom materiáli. O vysokej informačnej hodnote týchto FS svedčí vzájomné porovnanie prvých 20 lexém u všetkých troch matiek, pretože sú vysoko porovnateľné až zhodné¹.

Frekvenčne najviac zastúpeným slovným druhom v RMD sú verbá. Komunikačné zaťaženie prvých piatich verb (*byť, ísť, dať, mať, pozrieť sa*) je takmer identické vo všetkých

¹ Tabuľku porovnávaných údajov uvádzame v Prílohe č. 1. na konci príspevku.

troch FS. Prvých 5 prototypových verb pomenúva základné archetypálne stavy, procesy a činnosti ľudských bytostí: existenciu (*byť*), pohyb (*ísť*), vlastníenie (*mať*), manipuláciu (*dať*) a zrakovú percepciu (*pozrieť sa*). Tesne za nimi nasleduje vyrovnané u všetkých troch matiek vôľové pomocné verbum *chcieť*, ktorým matky predikujú u dieťaťa vôľu alebo nevôľu k aktivite (*chceš si oddýchnuť?*).

Verbum *byť* je druhým najzaťaženejším slovom vôbec a je prednostne v registri RMD používané v prezente, v 3. os. sg. v komunikácii o veciach, ktoré sú bezprostredne prítomné, napr. *Ninuška, kde je macko? Kde je schovaný?* Tvar *je* zastával v komunikácii matiek 70,68 % použitia slovesa *byť* a zachytával tendenciu matiek vyslovovať „vysoko prediktabilné poznámky o vysoko prediktabilných témach“ (Slančová 1999, s. 33). Protodialóg matky s dieťaťom sa viaže na osoby a predmety bezprostredne prítomné v komunikačných udalostiach, čo umožňuje dieťaťu dešifrovať význam slov a viet. Jednou zo základných charakteristík registra RMD je situatívnosť.

Druhým prototypovým verbom je *ísť* používané matkami vo výzvovej a kontrolnej funkcii v imperatívnom tvare: *pod'*, čo tvorilo 46 % jeho použitia (*pod' k mamke, no pod' sem, pod' daj rúčky*) a v symbiotickom pluráli (*ideme, pôjdeme*), ktorý vyjadruje blízkosť a vzájomnú citovú angažovanosť komunikačných partnerov, resp. matiek (Slančová 1999, Zajacová 2008). V symbiotickom pluráli bolo 15 % slovies *ísť*, napr. *a ideme pekne do vaničky, ideme robiť čľupy čľup* (v reči Martinovej matky).

Komunikačná zaťaženosť slovies *dať* a *mať* dokladá častú manipuláciu s konkrétnymi predmetmi prítomnými v komunikačných udalostiach. Matky používali sloveso *pozrieť sa* v kontaktovej a regulačnej pragmatickej funkcii, 89 % tvarov bolo v 2. os. sg. imperatívu *pozri!* použité na pripútanie detskej pozornosti, významovo sa blížiac k partikule.

„Ku kľúčovým slovným druhom, ktoré modelujú tvár hovorenej spontánnej (neinštitucionálnej) komunikácie, patria bezpochyby zámená“ (Bodnárová 2012). Pronominá sú druhým najviac zastúpeným slovným druhom v RMD. Komunikačne najzaťaženejšími sú u všetkých troch matiek reflexné pronominá *sa/si*, deiktiká, najmä *to, tu, tam*, a osobné pronomén *ty*, ktorého výskyt v prvej desiatke najzaťaženejších lexém poukazuje na to, že smer a tému protodialógu² určuje dieťa. Matka buď komentuje stavy, deje a procesy, ktoré sa ho aktuálne týkajú, napr. *tak ty sa tešíš? čo ty take slinočky tam máš? kam mi ty ideš zlatino moje?*, alebo dieťa explicitne hodnotia, napr. *ty si zlaté dievčatko, no ty si šikovný chalanisko*

² Tento termín použila prvýkrát Threvathenová na opis výmeny „informácií“, keď dospelý odpovedá na zvukový prejav alebo výraz tváre dieťaťa, akoby to bol náznak dialógu (Slančová 1999, s. 22).

ako sa ty zdvíhaš. (V SNK³ je v prvej desiatke najfrekventovanejších slov v hovorenej verzii prim. 5.0 pronomén *ja*, nie *ty*.)

Pri demonstratívach *ten, tá, to, tie, tí* má pronomén *to* centrálné postavenie, v reči Janinej matky sa pronomén *to* vyskytlo 408 rás (90 %), v reči Nininej matky *to* tvorilo 92 % týchto substantívnych deiktík, bolo použité 339 rás a v reči Martinovej matky bolo *to* zaťažené 677-krát v rámci pronomín *ten, tá, to, tie, tí*, čo zastáva 73 %. Matky ním upriamovali detskú pozornosť na prítomné substancie, objekty a javy, čím sa posilňovala aktuálnosť komunikačnej situácie. Pronomén *to* s najvšeobecnejším významom patrí medzi prvé slová aktívnej detskej lexiky. Uvádzame príklad z reči Nininej matky, keď Nine podáva hrkálku: *vezmeš si to do ručky? pozri ako to hrká; točí sa to; ty to chceš papať? take je to dobré? do pusinky to dáš?*

Okolnostné ukazovacie zámeno *tu* vyriekli matky v danom korpuse viac ako 300-krát, je tretím najvyťaženejším pronomén v ich reči a upriamuje tému protodialógu na predmety a deje bezprostredne prítomné v zrakovom poli dieťaťa, čím sa posilňuje situatívny charakter RMD, napr. v reči Martinovej matky: *Pozri, mamka tu má obrúsky.*

V prvej dvadsiatke komunikačne najzaťaženejších slov je u dvoch matiek i ukazovacie okolnostné pronomén *tam*, ktoré uvádzame v príklade reči Nininej matky: *Ta to je teda poklad tam naložený v plienke.* Ukazuje na objekty a javy vzdialenejšie od dieťaťa, ale viditeľné, vnímateľné a aktuálne, napr. *Tam sú nejakí ľudia* (Janina matka).

U dvoch matiek v prvej desiatke, u jednej v prvej dvadsiatke najzaťaženejších lexém je lexéma *čo*, využívaná vo význame opytovacieho a vzťažného zámena, napr. v reči Nininej matky: *A pozri, čo tu má mamka, aha.* Opytovacie zámeno *čo* poukazuje na značné množstvo interogatívnych viet v RMD.

Prototypové pronominá: osobné *ty* a deiktické *tu, tam* a *to* dokladajú situatívny charakter registra RMD. Téma matkinho protodialógu je explicitne vyjadrovaná: *ty – to – tu – teraz – tam*, čo potvrdzuje zameranie komunikácie na dieťa a na aktuálne dianie, objekty a osoby v jeho blízkosti.

Tretím najčastejšie sa vyskytujúcim slovným druhom v RMD boli substantíva. Prvé dve najfrekventovanejšie substantíva pomenúvajú participantov existencionálne najdôležitejšieho vzťahu, ide o propriálne pomenovanie dieťaťa (v deminutívnej forme): *Janka, Ninka, Martinko* a o konkrétne všeobecné pomenovanie osoby: *mamka, mama*. Celkové využitie propriálneho substantíva vo všetkých variantoch na pomenovanie dieťaťa tvorí v reči

³ V SNK (Slovenský národný korpus) prim 5.0 v hovorenom korpuse sú v prvej desiatke najfrekventovanejších slov pronominá, *to, sa, tak, ja*.

Martinovej matky takmer 12 % všetkých P substantív, 16,48 % všetkých P substantív v reči Janinej matky a 23,58 % P substantív v reči Nininej matky. Prototypovo sa rodné meno dieťaťa využíva pri oslovení dieťaťa a kontaktovej komunikačnej pragmatickej funkcii. Oslovenie, a to najmä vlastným menom dieťaťa, svedčí o intimite a blízkosti vzťahov v komunikácii matky a dieťaťa.

Druhé najčastejšie substantívum vo všetkých troch FS je *mama, mamka*. Postavenie pomenovania matky do podmetovej pozície vo vete explicitne v komunikácii zdôrazňuje vzťah matka – dieťa, napr. *mama si ťa pekne chytí ty môj soploško malý*. Transformácia slovesnej a zámennej osoby patrí k základným gramatickým znakom RMD (Mitrová et al. 2006, s. 5).

V RMD sú štvrtým najviac vyťaženým slovným druhom partikuly ako polyfunkčné slová „s konektorovou a (alebo) aktualizacnou funkciou“ (Kesselová 2003, s. 65). Z partikul má výsostné postavenie lexéma *tak/ták/táč*, ktorá sa vyskytuje na prvých troch miestach vo všetkých troch FS. V rámci ôsmich hodín ju Janina matka komunikačne využila 713 ráz, Ninina matka 709 ráz a Martinova matka 1013-krát. Aj keď je lexéma *tak* homonymná, keďže funguje v prehovoroch ako partikula, pronomen i parataktická dôsledková konjunkcia, prototypovo sa v RMD vyskytuje ako partikula (90 % použitia). Na partikulu *tak* sa v daných prehovoroch navrstvujú viaceré komunikačné funkcie, napr. kontaktová, registračná a hodnotiacia. V prevažnej väčšine sú zaťažené lexémy, ktoré sú nositeľkami kontaktovej a výrazne kladne hodnotiacej komunikačnej funkcie, napr. *ták, prštek do úst; ták, máš macíka; výborne, ták a ták, zase jednu ručičku vyzlečieme*. Z pragmatického hľadiska partikulu *tak* pokladáme sa registrový marker authority,⁴ ktorý sa používa v komunikácii s partnerom s nižším sociálnym statusom (Zajacová, 2008 s. 344).

Lexéma *no/nó* je vôbec najviac zaťaženým slovom v reči Nininej a Martinovej matky (1. miesto vo FS), v reči Janinej matky je na siedmom mieste FS. S absolútnou prevahou je využívaná vo funkcii uvádzacej pripájacej partikuly, oproti konjunkcii a interjekcii. Partikula *no* je nositeľkou rôznych komunikačných funkcií, najmä však pobádania a kladného hodnotenia, napr. v reči Martinovej matky: *no pod' drobček; no potlač; áno, no porozprávaj*. Lexémy *tak* a *no* sú prototypovo v RMD využívané vo funkcii partikuly a fungujú ako registrové markery authority s kladnou hodnotiacou a pobádacou funkciou.

Partikula *ano/áno* je podľa J. Ružičku (1966) základným výrazom na vyjadrenie prisviedčania, súhlasu a pritakania. V našom výskume jej vysoké komunikačné zaťaženie

⁴ Markery authority sú „kompozičné konektory s fatickou komunikačnou funkciou, nachádzajú sa v iníciaľovej pozícii výpovede, nenesú žiadnu informačnú hodnotu“ (Zajacová 2008, s. 336).

svedčí o celkovej pozitívnej orientácii komunikácie s malým dieťaťom. V reči Janinej matky bola lexéma *áno* na 4. mieste najpoužívanejších slov, v reči Nininej matky na 7. mieste a v reči Martinovej matky na 4. mieste. Popri pragmatickej funkcii pritakania plní táto partikula kontaktnú funkciu vo forme zisťovacej otázky, keď matky štruktúrujú svoj protodialóg tak, akoby očakávali odpoveď, napr. *budeme sa hrať spolu?áno? chceš čajík?áno? potom pôjdeme vonku?áno?* (v reči Nininej matky), čím učia dojčatá štruktúru dialógu mesiace predtým, ako deti vedia zmysluplne verbálne reagovať.

Lexéma *dobre/dobre* sa taktiež nachádza na vysokých miestach frekvenčného zaťaženia u všetkých troch matiek. Ako partikula si zachováva kladný spôsob hodnotenia situácie ako celku, čo svedčí o výraznom preferovaní kladne hodnotiacej lexiky, napr. *toto ti tam nalejem, dobre? dobre, dobre, budeš piť a dobre, dáme ešte kúsok chlebíka?*

Vo všetkých troch FS sa lexéma *ešte* nachádza medzi 20 najfrekventovanejšími lexémami a lexéma *už* je v prvej dvadsiatke u jednej z matiek, u ostatných tesne pod dvadsiatkou. V kontexte zastávajú najmä funkciu partikuly, napr. *božemôj, ty už sa vyzliekaš aj sám, aleboáno,áno, už už to bude* a v inej situácii: *pozrieme sa, či už môžeme ísť do vodičky*. Partikuly *ešte* a *už* zdôrazňujú situatívny charakter RMD a posilňujú aktuálnosť komunikačnej situácie v reči matky.

Lexéma *a* sa nachádza na 9. až 11. mieste najfrekventovanejších slov a 89 % jej využitia napr. v reči Martinovej matky plní úlohu uvádzacej partikuly napr. *a kto by to papal? no a už sme zase vo vodičke, a prečo plačkáme ?a pozri vodička tečie*, keď matka vyjadruje svoj subjektívny postoj k situácii ako celku a zároveň *a* funguje ako situačný konektor jej výpovedí.

Posledným výrazne zastúpeným slovným druhom v RMD sú interjekcie, pokladáme ich spolu s verbami, pronominami, substantívami a partikulami za centrálny slovný druh v rámci RMD.

Vzhľadom na opis subregistra RMD sa interjekcie dostávajú z periférie v rámci systému jazyka do centra⁵. Objavujú sa už v prvých 20 najfrekventovanejších lexémach. V reči Martinovej matky *ham/hám* ako 11. najfrekventovanejšie slovo a u Nininej matky *šup/šúp* už na 16. mieste najviac zaťažených lexém. Využívané sú ako onomatopoické tak i citové a vôľové interjekcie. Onomatopoické sprevádzajú a oživujú komunikačné situácie a vťahujú dieťa do komunikácie, upútavajú jeho pozornosť, napr. interjekcie sprevádzajúce pohyb

⁵ O centrálnych a periférnych slovných druhoch v reči detí mladšieho školského veku uvažuje J. Kesselová vo svojej monografii (2003).

dieťaťa alebo predmetov: *hopa/hop/hop* (pri skákaní), *ťapi*, *buch/buchi* a *búm*. (Interjekcia *bá* (bác) bola prvým zaznamenaným slovom u Martina). Citovými interjekciami vyjadrujú matky údiv, radosť, prekvapenie na kladnej osi: *jáj*, *jajáj*, *jěj*, *hí* alebo na zápornej osi sklamanie: *joj*, *jój*, *juj*, *jujúj*. K vôľovým interjekciám s komunikačnou funkciou kontaktu patria ku komunikačne najzaťaženejším *ahoj/ahój* a *kuk/kukuk/kuki*.

Ostatné slovné druhy, adverbiá, konjunkcie, prepozície, adjektíva a numeráliá v uvedenom poradí komunikačného zaťaženia, pokladáme za periférne v rámci RMD.

Najviac využívané adverbiá sú adverbiá spôsobu s funkciou kladného hodnotenia *dobre*, *výborne*, *pekne*, *poriadne*, *super*, adverbium času *teraz*, miery *trošku* a adverbiá miesta *dole*, *hore*, *von* a *dnu*. Komunikačne najzaťaženejšie konjunkcie sú *že* a *aby*. Z prepozícií sú prototypové *na* (v prvej dvadsiatke vo FS), *do*, *s/so*, *k/ku*, *v/vo* a *za* reprezentujúce základné priestorové vzťahy.

Prototypové adjektíva sú kladné impresíva: *dobrý*, *pekny*, *šikovný* a základné antonymné pomenovania perцепčne vnímateľných vlastností: *malý* – *veľký*, *studený* – *teplý*, *čistý* – *špinavý*.

Najviac používané numeráliá sú neurčité číslovky *trošku* a *veľa*. Základné a radové číslovky sa vyskytli u Nininej matky do číslovky štyri, u Martinovej do päť a u Janinej matky do číslovky deväť.

Záver

Vysoká porovnateľnosť až zhodnosť frekvenčného výskytu prvých dvadsiaticich komunikačne najzaťaženejších lexém vo všetkých troch FS poukazuje na vysoký stupeň prototypickosti lexém používaných matkami, ktoré môžeme v danom autentickom komunikáte považovať za lexikálne prototypové konštanty registra reči slovenských matiek orientovanej na dieťa. Tieto konštanty poukazujú na situatívny charakter RMD (vysoký výskyt demonstratív: *to*, *tu*, *tam*), na jej vysokú prediktabilitu (prvých 20 lexém tvorí 40 % verbálneho inputu matiek) a s tým súvisiacu malú variabilitu lexém a značnú simplifikáciu, zameranie smeru konverzácie na dieťa (vysoký výskyt *ty*) a kladné emocionálne slovné pôsobenie na dieťa (dominantné partikuly *áno*, *dobre*, *ták* a *nó* s funkciou pritakania, povzbudenia, kladného posilnenia detského prejavu a registrového markera authority).

Vysoké komunikačné zaťaženie verb, pronomín, substantív, partikul a interjekcií v reči matiek radí tieto slovné druhy k centrálnym slovným druhom RMD, kým adverbiá, konjunkcie, prepozície, adjektíva a numeráliá považujeme za periférne slovné druhy v rámci lexikálneho opisu RMD.

Literatura

- BODNÁROVÁ, M.: Taka stara pani tam jedna taka pani išla minule s takou ťažkou cestovkou...*Jazyk a kultúra*, 3, 2012, č. 10.
- DOLNÍK, J.: Prototyp v lexikálnom význame. In: *Zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie konanej pri príležitosti životného jubilea prof. PhDr. Juraja Furdíka, CSc.*, v Prešove 5. 12. 2000, Ed. M. Ološtiak. Košice: Vydavateľstvo LG 2007, s. 107 – 113.
- KESSELOVÁ, J.: *Morfológia v komunikácii detí*. Prešov: Vydavateľstvo Anna Nagyová 2003.
- MITROVÁ, A. – SABOL, J. – SLANČOVÁ, D. – ZIMMERMANN, J.: Realizácia suprasegmentálnych javov v reči orientovanej na dieťa. *Slovenská reč*, 71, 2006, č. 1, s. 3 – 17.
- NEBESKÁ, I.: *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: Nakladatelství a vydavatelství H&H 1992.
- RUŽIČKA, J.: *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1966.
- SLANČOVÁ, D.: *Reč autority a lásky. Reč učiteľky materskej školy orientovaná na dieťa – opis registra*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove Filozofická fakulta 1999.
- VAŇKOVÁ, I. – NEBESKÁ, I. – ŘÍMALOVÁ SAICOVÁ, L. – ŠLÉDROVÁ, J.: *Co na srdci, to na jazyku, kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum 2005.
- ZAJACOVÁ, S.: Formovanie komunikačného registra v rolových hrách detí. In: *Štúdie o detskej reči*. Ed. D. Slančová. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove Filozofická fakulta 2008, s. 306 – 349.

Summary

The paper Prototypical lexis in the motherese deals with top twenty most frequently used words in the verbal interaction of 3 Slovak speaking mothers to their infant children. The corpus consists of approximately 66 thousand words and was gained in the longitudinal survey in the course of 8 months.

keywords: motherese, frequency lexicon, prototypical lexis

klíčová slova: řeč matky orientovaná na dítě, frekvenční slovník, prototypové lexémy

Táto štúdia bola realizovaná v rámci riešenia grantu VEGA 1/0129/12 *Modelovanie rečového vývinu slovensky hovoriacich detí v ranom veku*.

Príloha č.1

Porovnanie prvých 20 frekvenčne najzat'áženejších lexém v troch FS troch matiek

Janina matka		Ninina matka		Martinova matka	
713	tak/ták/táč	782	no/nó/ňo	1472	no/nó
668	byť	770	byť	1045	byť
571	sa	709	tak/ták	1013	tak/ták
555	ano/áno	514	sa/si	1004	áno/ano
529	ísť	500	ty	923	ten,tá,to,tie
453	ten,tá,to,tie,tí	422	ísť	780	ty
439	no/nó	394	ano/áno/aňo	746	sa/si
390	ty	369	ten,tá,to	630	čo
337	tu	358	čo	615	a
308	a	320	ešte	597	Martinko
240	Janka	293	a	512	ham/hám
229	dať	291	dať	481	ísť
218	mať	242	kto	473	mať
213	čo	217	pozrieť (sa)	452	mama
211	už	208	dobre/dobre	400	ešte
202	na	208	šup/šúp	342	tu
201	dobre/dobre	204	taký	339	dobre/dobre
194	mamka	193	mať	326	tam/tám
176	ešte	188	Ninka/á	297	dať
167	tam	157	mamka	268	aj

Pozn.: Žltou sú zvýraznené identické lexémy u všetkých 3 alebo aspoň u 2 matiek.

LEXÉM *DIETĚ* VE STARÉ ČEŠTINĚ¹

Miloslava Vajdlová

Sémantická struktura staročeské lexikální jednotky *dietě* je v základních rysech blízka významovému uspořádání novočeského lexému, při podrobné sémantické analýze však zjistíme četné významové rozdíly odrážející tehdejší odlišné chápání světa, jinou sociálně-kulturní situaci a odlišné hodnoty i životní podmínky středověké společnosti. Za pozornost stojí též žánrové rozložení jednotlivých staročeských významů a poměr staročeského lexému ke staroslověnskému východisku.

Staročeská lexikální jednotka svým primárním významem ‚dítě, nedospělý lidský jedinec‘ navazuje na situaci předčeskou s tím rozdílem, že staroslověnština neznala singulárové neutrum – z období staroslověnského je doloženo pouze pomnožné femininum *děti* téhož významu a předpokládaný základní lexém celé čeledi, *i*-kmenové ženské kolektivum *dětb* ‚děti, potomci, potomstvo‘.² Singulár neutra *dietě* utvořený za pomoci *nt*-ového kmenotvorného sufixu signalizujícího, že se jedná o živočišné mládě, byl přitvořen až v raně staročeském období na základě potřeby pojmenovat nedospělého lidského jedince jako individualitu.³ Tuto potřebu předchází společnost ještě neměla, ostatně i ve staré češtině se setkáme s řadou lexikálních jednotek souhrnně pojmenovávajících formou pomnožného substantiva nebo kolektiva soubor drobných, nedůležitých věcí či živočichů nebo kolektivů individuálně nerozlišených nedospělých a pohlavně nezralých jedinců (srov. *otrusci* 1. ‚roztroušené drobné kousky, úlomky‘; 2. ‚odpadky, zbytky‘; *dróbež* ‚drobné ryby‘; *mládež* ‚mládež, mladí lidé‘ aj.).

Základní staročeský význam je hojně doložen v památkách nejrůznější proveniencí: *každý* [obyvatel dobytého Tyru] *mní, by byl den súdný, neb leč dietě, muž, žena, všem zajedno smrt*

¹ Příspěvek vznikl za podpory grantového projektu GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování*.

² Srov. SlovStsl s. v. *děti, dětb*, shodně lexémy uvádí ESJS s. v. *děti*₂. – Původní etymologický význam kolektiva *dětb* vyplývající z indoevopského kořene **dhē-* ‚sáti, kojiti‘ (srov. Holub – Kopečný 1952; Machek 1968) Machek rekonstruuje jako ‚kojenectvo‘.

³ Z toho vyplývá dodnes dochovaná rodová a deklinační nesourodost jednotného a množného čísla zkoumaného lexému.

složena AlxV 2070;⁴ *bratřie, nerod'te děti býti smysly* BiblDražď 1 C 14,20 *pueri; bud' ktožkoli ve všem světě, bud' chudý, starý neb dietě* FlašRadaA 298.

Věk, do něhož byl nedospělý lidský jedinec ve středověku považován za dítě, prozrazují samy staročeské doklady: *od narozenie každého člověka až do sedmi let ten čas slóve latinským hlaholem puericia, česky děti neb dětinstvo* TkadlA 21b; *druhé jest volal [Kristus] děti, to' jsou ti, ješto jsou ve XIII letech t. 21b.*

Zmiňovaný sedmiletý cyklus vychází z antického členění lidského života na sedm, resp. šest období: *infantia, pueritia, (adulescentia,) iuventas, virilis aetas, aevi maturitas, senectus.*⁵ Aristotelés rozdělil pro potřeby výchovy život dítěte a mladého člověka na tři období po sedmi letech:⁶ v prvním období (do sedmi let dítěte) má jeho výchovu na starosti rodina; od sedmi let do počátku pohlavní zralosti, tj. zhruba do čtrnácti let, probíhá cílená společná výchova, přičemž důraz je kladen na rozvoj těla; v posledním sedmiletém období se pečuje o vzdělání a cvičení rozumu a vůle. Antický ideál se v kombinaci s životní zkušeností a letitou životní praxí do období středověku přetvořil do poněkud pragmatičtější, leč pro středověkého člověka jistě praktičtější formy: do sedmi let se o rozvoj dítěte starala především, ne-li výhradně rodina. V sedmi letech začínala soustavná příprava dítěte pro budoucí praktický život: šlechtičtí (a nezřídka i měšťanští) synkové byli vzděláváni v jim potřebných oborech, urození chlapci se učili zacházet se zbraněmi, střilet atd., dívky se učily šít, příst, vařit a postupně si osvojovaly veškeré znalosti a dovednosti potřebné k vedení domácnosti a hospodářství. Veškeré děti byly již natolik silné, aby mohly soustavně a efektivně pomáhat rodičům s prací. Od čtrnácti let se šlechtičtí synové účastnili bitev a bojových střetů, v témže věku končilo poručnictví a veškeré děti bez ohledu na svůj společenský stav a pohlaví byly považovány za právně zletilé, zcela odpovědné za své chování i jednání a schopné nést plné pracovní zatížení. Od dívek se očekávalo, že budou s to vést samostatně domácnost.

Věkové rozmezí lidského jedince, jehož lze ve staré češtině označit slovem *dietě*, je však ještě širší a neomezuje se na stáří 0 až 14 let. *Dietětem* mohlo být nazváno i „ještě nenarozené dítě, lidský plod“. Nikterak nepřekvapí, že nejčastěji se s tímto významem setkáme v lékařských příručkách a v památkách administrativního a právního charakteru: *posazenie dietěte v matce* LékSalM 210; *paní Katruše, žena jeho* [Jakšova], *po dietěti jest těžka. Jestliže ... to dietě porodí...* ListářPlz 1,315 (1426); *o těhotných ženách, kteréž živé děti nesú* Žilin

⁴ Staročeské památky cituji a doklady uvádím ve shodě se zásadami Staročeského slovníku (srov. StčS 1968), transkribuji však i sledovaný lexém *dietě*.

⁵ Srov. Ambrosius 1836; Hofmeister 1926; výtah na http://books.google.cz/books?id=lpX9jIVKwoQC&pg=PA54&lpg=PA54&dq=infans+puer+iuvenis+senex&source=bl&ots=43-LowuRk-&sig=J_zEacH9nLF5-rvm6Ycp46pP94&hl=cs#v=onepage&q=infans%20puer%20iuvenis%20senex&f=false.

⁶ Srov. Aristotelés 1939 a Aristotelés 1996.

144b *kint*. Význam je zřídka doložen i v dalších pramenech: *v tom potě se on [prach] myje od své nečistoty jakožto dítě v mateřině životě* AlchAnt 33b.

Pozoruhodné je, že jen zřídka tuto lexii zaznamenáme v biblickém textu či v památkách náboženskoteologických – ty totiž nepoměrně častěji označují nenarozené dítě slovem *plod*.⁷ Žánrovou preferenci volby lexému z rýmových a rytmičtých důvodů porušuje náboženská lyrika: *ta [Alžběta] Zacharě mužě jmieše a dietětem těžka bieše* HradRad 65b; *toť jest prvnie radovanie i měla skrzě zvěstovanie svatá Maria na světě, když počala také dietě* Vít 21a.

Žánrová distribuce je patrná i u dalších významů lexikální jednotky *dietě*. Archaický význam ‚kojené dítě, kojeneček‘, popř. též ‚nemluvně‘, je až na nečetné výjimky zachycen pouze v biblích a v nábožensky orientovaných textech a pojednáních: *tehdy, když sta dvě ženě byly obžalované, byšta svojě dietěť obřezale, ano jima dietěť u prsí lpíta* BiblDrážď 2 Mach 6,10 *natos ... infantibus; nepójdu [obětovat], dokad dietěťe ssanie neostavím a dokad jeho nevyvedu ... před Hospodinem* BiblOl 1 Rg 1,22 *infans; ablactatus super matre dietě ostavené od matky* MamKapR 96a (Ps 130,2: *jako otkrmený ot mateře* BiblDrážď).

Často je takto pojmenováno dítě zcela konkrétní, jedinečné, a to ‚Ježíšek, malý Ježíš‘: *to přijde, až Herodes vzhledá diecěte na zahubenie jeho* EvSeit Mt 2,13 (*dietěť ~Zimn*) *puerum; to dietě pro zlost Herodesovu mělo býti neseno do Egypta* LyraMat 17a *puer; třie králi ... padše na zemi ... klaněli sú se ... paruulum dietěti* HymnUKA 15a.

V českých středověkých památkách je ‚člověkem‘ nazýván především muž,⁸ nikterak tedy nepřekvapí, že další významové specifikace staročeského lexému *dietě* se omezují na různě staré dítě mužského pohlaví. S významem ‚(velmi) malý chlapec, hoch, dítě mužského pohlaví‘ se setkáme v biblích v souvislosti s Herodem nařízeným vražděním nevinátek: *zbi [Herodes] všechny děci, jenž biechu v Betlémě i ... ve všech krajích, ote dvú letú až dolóv* EvSeit Mt 2,16 (*děti ~Zimn*) *pueros*.

Legendy, kroniky a epické i prozaické hrdinské skladby, tedy prameny převážně vycházející z antické tradice nebo touto tradicí silně ovlivněné, nečetně i prameny jiné, zachycují významy ‚chlapec‘ (*již země v porobě stáše a za moře dan dáváše, neb ten [Alexandr] bieše ještě dietě, ... nevěda, co zdiati sobě* AlxV 151; *poslední [vnuk krále Přemysla] byl ješče dietě* LegJidM 16; *já ... dietětem jsa, slýchal sem...* BawBrunc 3b; *mládě, dietě, mládenec, muž, stařec, kmet* KapPraž F 44/1 84a /sbírka kázání z 15. st./) a ‚mládík, mládenec‘ (*tehdy Súdek, silné dietě, jednu ranú mečem řetěz přětě* DalV 103,31; *často děti aneb mládenci urození ten nedostatek [prašivost hlavy] trpí* LékRhaz 31). Někdy je jen

⁷ Srov. StěS s. v. plod 1.

⁸ Srov. Vajdlová 2012; obecně k této problematice např. Breuers 1999, Nodl – Šmahel 2002.

obtížně určitelné, jak starý onen chlapec či mládenec je, na faktu, že se jedná o dítě mužského pohlaví, to ale nic nemění: *ten [Daniel] nerodieše jiesti královy kirmě s jinými dětmi, ale raději jedieše vodu a chléb* AlbRájA 6a.

Výjimečně je *dietětem* nazván mladý muž starší 21 let: [Dariův dopis Alexandrovi] *Alexandru, služě svému, dietěti obak čstnému* AlxV 968 – mimojazykové prameny zde prozrazují, že Alexandrovi bylo v popisované době 22 let.

Stáří označovaného lidského jedince pozbývá na důležitosti, nazýváme-li tímto výrazem ‚něčího přímého bezprostředního pokrevního potomka, dítě, syna, dceru‘: *Zachariáš s svú hospodyní ... Elizabet ... spolu bydlešta a ižádného dietěte nemějěšta* PasMuzA 275 *liberis; žena k muži těžce přilne milostí a muž k ženě a potom oba k dětem* ChelčBoj 393b; *zdali móż máti zapomenúti dietěte svého?* RokJanB 57a; *manželce mojí Osanně i dietěti mojiemu Barboře* Žilin 83b (1469).

V kontextu dobového právního myšlení se význam ‚dítě, přímý bezprostřední pokrevní potomek‘ modifikuje v terminologický význam právní ‚přímý pokrevní potomek (zvl. bezprostřední) mající dědický nárok na majetek, pokrevní dědic‘. Tento bývá doložen zejména v plurálu, četné exemplifikace nalezneme v právnických a administrativních pramenech: *za právo činíme, kdyžbykoli který zemenín ... z tohoto světa zšel, žádných dětí nemaje od sebe řádně pošlých, že zboží všecko ... do naše královské komory ... má spadnutí* MajCarA 64 *liberis; jestliže by který bez dětí umřel* ArchČ 16,240 (1482); *pak li by nebylo manželky ani dítěte žádného, ten a takový statek aby rozdělen byl* t. 5,536 (1487); *že má ten statek jich [bratří] na jich otce a na jich děti připadnutí* t. 10,559 (1500).

Archaický blízce příbuzný kolektivní význam neterminologický ‚(o dětech v pl.) něčí potomstvo, potomci‘ je zachován jen v nečetných dokladech z duchovně zaměřené literatury z nejstaršího a staršího staročeského období: *zdráva, Královno milosrdenstvie, ... k tobě volámy, vypověděny děti Eviny* LyrDuch 63; *pánem ... býti ... nade vším světem proti tobě i tvým dětem* UmučRoud 751; *bud' krev jeho [Ježíšova] na nás i na naše děti* VeronK 109 *filios*.

Ojediněle je v hagiografickém prameni v rýmu zachycen význam ‚následovník, učedník‘: *uda se jmu [Ježíšovi] to viděti, ano učí mistr své děti* LegDětK 2b *discipulos*.

Český lexém *dietě* se v překladových textech často vyskytuje jako domácí ekvivalent latinského mnohovýznamového *puer*.⁹ Pod vlivem latinské předlohy je v některých jazykově konzervativních památkách (v bibli a náboženskoteologické literatuře) užit i v případě

⁹ Srov. TLL a Pražák 1955 s. v. – K překladu lat. *puer* v českých biblických textech srov. Pytlíková 2013.

významu ‚sluha, služebník, muž ve služebném postavení‘: *a když prorokováchu* [Heldab a Medad] *v staniach, běžav dietě i povědě Mojžiešovi a rka...* BiblOl Nu 11,27 (~Lit, *sluha* ~Pad, *služebník* ~Praž) *puer*; <dal> *jemu* [Tobiášovi] *Sáru a polovice statku svého na dětech, na děvkách, na dobytku i na penězích* TobB 316 (v *sluhách* ~U; srov. Tob 10,10: *dav jemu polovici všeho svého statka* BiblDrážď, ~Ol in *pueris*); *dítětem nazývá* [evangelista Matouš] *sluhu, jakož často Písmo pokládá* HusPostH 23b.

Významová struktura staročeské lexikální jednotky *dietě* má i svoji větev neosobovou. Jakkoliv je tato prezentována jediným významem (‚zvířecí mládě; nedospělý živý tvor vůbec‘), jedná se o význam běžně užívaný a dobře doložený po celé staročeské období: *myslých jakžto pták některý, ... bojě se ..., aby hniezda vietr neobořil, neb se had k dětem nevznořil* AlxV 878; *holubice se v skalí hniezdí, cizie děti krmí* VýklŠal 34b; *raději bych šel proti nedvědici, nesa jejie dietě, než bych se potkal s bláznem doufajícím v své bláznovstvie* AlbnCtnostA 87a.

Podrobná významová analýza staročeské lexikální jednotky *dietě* odhalí v sémantické struktuře slova vícečetnou reflexi jazykových i mimojazykových skutečností.

– Přitvoření *nt*-ového singuláru *dietě* k staroslověnskému pomnožnému femininu *děti* dokládá změnu v chápání nedospělého lidského jednotlivce na rozhraní raného a vrcholného středověku – zatímco původně nebyl právně nezletilý a pohlavně nevyspělý, tedy ekonomicky i reprodukčně neužitečný jedinec důležitý, česká vrcholně a pozdně středověká společnost i nedospělé dítě již chápe jako pozoru hodnou individualitu prostřednictvím jazykového vyjádření vydělitelnou z dříve nespecifikovaného a nečleněného kolektivu.

– Slovtvorný význam *nt*-ové kmenotvorné přípony je staročeským uživatelům natolik zřejmý, že lexémem *dietě* může být pojmenováno nejenom lidské mládě-dítě, ale jakékoliv živočišné mládě, a to dokonce v rozporu s významem indoevropského kořene **dhē-* ‚sátí, kojiti‘ (srov. stč. *dietě* ‚hádě‘, ‚ptáče‘).

– Staročeský lexém ve formě ustupujících archaismů zachovává jak etymologicky původní význam slova (srov. stč. ‚kojenec‘), tak staroslověnský význam kolektivní ‚potomci, potomstvo‘.

– Vlivem antické tradice se ve staré češtině z obecného významu ‚dítě‘ vydělují obsahově užší významy ‚(velmi) malé dítě mužského pohlaví‘, ‚chlapec‘, ‚mládenec, mladík‘ a ‚mladý muž‘ korespondující s dělením mladého lidského věku na období po sedmi letech. Doloženy jsou zejména v památkách překladových a v dílech ovlivněných antickou literaturou a kulturou.

– Pod vlivem frekventovaného latinského předlohového ekvivalentu *puer* staročeský lexém nabývá i okrajového významu ‚sluha, služebník‘.

Celkově je sémantická struktura staročeské lexikální jednotky nepoměrně bohatší než významová skladba formálně totožného lexému novočeského.

Literatura

- Ambrosius: Caillau, G. (ed.): Ambrosius, *Opera omnia X. Epistulae et acta*. Epist. XXXI, CSEL 82. Paris, 1836.
- Aristotelés: *Politika*. Praha: Nakladatelství Jana Leichter, 1939.
- Aristotelés: *Etika Nikomachova*. Praha: Rezek, 1996.
- Breuers, D.: *Na hradech, v kláštorech, v podhradí. Středověk, jak ho neznáte*. Praha: Brána, 1999.
- ESJS: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského 3*. Praha: Academia, 1992.
- ESSČ: *Elektronický slovník staré češtiny* [online], verze 0.7.8. [citováno ze dne 25. 9. 2012], <http://vokabular.ujc.cas.cz>, Praha 2006.
- GbSlov: Gebauer, J.: *Slovník staročeský 1*. Praha: Česká grafická akciová společnost Unie, 1903.
- Hofmeister, A.: Puer, Iuvenis, Senex. Zum Verständnis der mittelalterlichen Altersbezeichnung, s. 287–316. In: *Papsttum und Kaisertum. Forschungen zur politischen Geschichte und Geisteskultur des Mittelalters*. München: Albert Brackmann.
- Holub, J. – Kopečný, F.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Státní nakladatelství učebnic, 1952.
- Machek, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia, 1968.
- Malý, K. a kol.: *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Linde, 2003.
- Nodl, M. – Šmahel, F. (eds.): *Člověk českého středověku*. Praha: Argo, 2002.
- Pražák, J. M. – Novotný, F. – Sedláček, J., *Latinsko-český slovník 1–2*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1955.
- Pytlíková, M. Překlad latinského „puer“ v nejstarším českém biblickém překladu. *Usta ad Albim BOHEMICA*. 2013, roč. 13, č. 2.
- Rejzek, J.: *Český etymologický slovník*. Voznice: Leda, 2001:
- Slovník jazyka staroslověnského 1*. Praha: Academia, 1966.
- Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia, 1968.
- Staročeský slovník*. Praha: Academia, 1968–2008. TLL: *Thesaurus Linguae Latinae* [online; citováno ze dne 27. 8. 2012], dostupný na <http://litterae.phil.muni.cz>.
- Vajdlová, M., *A coť jest každý člověk než člověk? (Sémantická analýza lexikální jednotky člověk ve staré češtině)*, s. 247–259. In: Nejedlý, P. – Vajdlová, M. (eds.): *Cesty slov*. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2012.

Summary

Semantic structure of the Old Czech lexical unit *dietě* reflects period values, different comprehension of the world and different socio-cultural situation of the mediaeval society. Archaic meanings ‚kojenec‘ (suckling infant) referring to the Indo-European root of the whole family **dhē-* ‚sāti, kojiti‘ (to suck, to breast-feed) and the collective meaning ‚potomstvo‘ (descendants; compare the Old Church Slavonic feminine collective noun *děťь*) are maintained as receding. Basic meanings of the word are ‚child, an immature human being‘, ‚child, son, daughter, a blood descendant‘, and ‚blood descendant in the line of inheritance, an heir‘. In Old Czech, the singular *nt*-stem form *dietě* was formed in accordance with the Old Church Slavonic feminine plurale tantum *děti*, which indirectly produce evidence for the change in understanding of both economically and reproductive useless human being previously understood only as a part of an unspecified collective. The word formative meaning of the *nt*-suffix also indicates a more general meaning ‚any animal young‘. The meanings ‚very small male child‘, ‚boy‘, and ‚young man‘ separate from the basic meaning ‚dítě‘ according to the ancient tradition dividing the young human age in seven-year periods. Moreover, the meaning ‚servant‘ penetrates partially in the Czech lexeme influenced by a frequent Latin pattern *puer*.

keywords: lexeme *dietě* (Cz); Old Czech; semantic analysis; meanings

klíčová slova: lexém *dietě*; stará čeština; sémanická analýza; významy

PŘEKLAD LATINSKÉHO *PUER* V NEJSTARŠÍM ČESKÉM BIBLICKÉM PŘEKLADU

Markéta Pytlíková

0. Úvod

Nejstarší český úplný biblický překlad, který vznikl v půli čtrnáctého století, představuje nejen zásadní literární počín v českém kulturním prostředí, ale také zlom v přístupu k jazyku. V rámci tohoto velkolepého překladatelského díla se překladatelé museli vyrovnávat nejen se značným počtem reálií, pro něž neexistovaly v češtině ustálené termíny, ale také s problémem odlišných sémantických polí zdánlivě základních lexikálních jednotek. Na překladu latinského *puer* ve vzorku textů prvního biblického překladu se pokusíme ukázat, jak staročeští překladatelé k této problematice přistupovali.

Přímou předlohou nejstaršího českého překladu bible je Vulgáta, latinský překlad z původních jazyků pocházející z přelomu 4. a 5. století, konkrétně pak její tzv. pařížský typ. Na prvním staročeském biblickém překladu se podílely dvě skupiny překladatelů, které podle V. Kyase zahrnovaly asi deset překladatelských individualit. Jedna skupina je typická překladem latinského *sacerdos* jako *pop* (dále skupina P), druhá překladem *sacerdos* jako *kněz* (dále skupina K) (Kyas, 1997, s. 43).

Latinské slovo *puer*, které je v textu Vulgáty relativně hojně zastoupeno (více než 300 výskytů) je slovem polysémním. Jeho základním a pravděpodobně nejstarším významem je ‚dítě; zejména dítě mužského pohlaví‘, zúžením tohoto významu pak vznikl význam ‚chlapec, mládenec‘. Význam třetí, ‚mladý služebník‘, případně služebník vůbec má pravděpodobně metonymický původ (srov. Pražák, 1975, s.v.). V textech, které jsme v rámci našeho průzkumu zkoumali, se objevují všechny tyto tři významy, v některých kontextech se pak jednotlivé významové roviny prolínají. Zjednodušeně bychom mohli říci, že ve všech výskytech *puer* je přítomen sém ‚dětství, mládí‘ a v některých se k němu připojuje také sém ‚služebník‘, označuje tedy dětského nebo mladého sluhu. V několika případech pak je *puer* definováno pouze sémem ‚služebník‘ a označuje jednoznačně dospělého muže – služebníka.

Staročeští překladatelé stáli v případě *puer* před otázkou, jakým způsobem překládat tuto provázanou polysémnost v biblickém překladu. Ve staré češtině se situace poněkud lišila, lexikální jednotky, které by pokrývaly jak sém dětství/mládí, tak sém služebnosti sice

existovaly, ale s latinským *puer* se významově zcela nekryly a nebylo je tedy možno použít vždy.¹ Náš průzkum se zaměřil na zmapování tohoto problému v nejstarším českém biblickém překladu a měl by alespoň v náznacích ilustrovat, jaká řešení zvolili staročeští překladatelé v půli čtrnáctého století.²

Vzorek námi zkoumaných textů zahrnuje 1. Královskou, 4. Královskou³, Matoušovo evangelium a Lukášovo evangelium. Byl vybrán tak, aby jednak pokrýval dvě základní části bible, Starý i Nový zákon, jednak aby zastupoval obě hlavní překladatelské skupiny, které se na nejstarším českém překladu podílely. Královské knihy (dále Rg) reprezentují skupinu K, evangelia (dále Mt a L) zastupují skupinu P.

Ve starozákonním vzorku našeho průzkumu je latinským *puer* překládáno především hebrejské *naar*⁴, které je mu významově velmi blízké, značí jak dítě, tak chlapce a (mladého) služebníka. Ojediněle je také jako *puer* překládáno hebrejské *jeled*⁵, ‚chlapec‘. V novozákonním vzorku jsou v naprosté většině případů jako *puer* překládána dvě příbuzná slova, maskulinum *pais*⁶ označující jak chlapce, tak (mladého) služebníka a jeho deminutivní neutrum *paidion*⁷ označující malé dítě, děťátko. Tato skutečnost mimo jiné ukazuje na to, že ve starověkých jazycích se podobně sémanticky stratifikovaná lexikální jednotka neomezovala jen na latinu.

1. Překlad substantiva *puer* v Královských knihách

1. a 4. Královská kniha obsahují zdaleka nejvíce výskytů substantiva *puer* v našem vzorku textu (1Rg 52, 4Rg 26). Zároveň je zde tímto substantivem označováno největší množství různých osob od novorozeněte a malého chlapce, přes mladé páže až po dospělého zbrojnoše. V tomto ohledu patří obě knihy k velmi zajímavým textům s vysokým počtem různorodých překladových ekvivalentů.⁸

Překladatel Královských knih byl velmi schopný stylista. Obvykle se ztotožňuje s tzv. Dominikánem, významnou osobností českého středověkého písemnictví, v rámci staročeské

¹ Jedním z mála soudobých lexikálních prostředků podobných latinskému *puer*, který pokrýval jak sém dětství/mládí, tak sém služebnosti, byly lexikální jednotky se základem *pachol-*, zejména pak *pacholek* (srov. Staročeský slovník, s. v.)

² Texty k průzkumu čerpáme z edice nejstaršího staročeského biblického překladu *Staročeská bible Drážďanská a olomoucká*, kterou v průběhu 80. a 90. let 20. století připravil a vydal Vladimír Kyas.

³ Královské knihy číslujeme podle Vulgáty, v české tradici je obvyklejší označovat 1. Královskou jako 1. Samuelovu a 4. Královskou jako 2. Královskou.

⁴ Strong 5288; <http://concordances.org/hebrew/5288.htm>.

⁵ Strong 3206; <http://concordances.org/hebrew/3206.htm>.

⁶ Strong 3816; <http://concordances.org/greek/3816.htm>.

⁷ Strong 3813; <http://concordances.org/greek/3813.htm>.

⁸ Všechny texty z Královských knih jsou citovány z rukopisu Bible olomouckéz roku 1417, v nejstarším rukopisu první redakce Bibli drážďanské se tato část bohužel nedochovala.

bible přeložil ještě Skutky apoštolské, Tobiáše a předmluvu ke Genezi.⁹ Na přístupu k překladu lexému *puer* můžeme odhalit několik specifik jeho překladové práce: pečlivý průzkum kontextu daného lexému a na něm založený výběr překladového ekvivalentu; citlivé odstiňování jednotlivých významů, výběr ekvivalentu s ohledem na srozumitelnost textu pro čtenáře a bohaté využití synonym, ústící až v záměrnou hru s jazykem.

1.1 Odstiňování překladových ekvivalentů lexému *puer* na základě kontextu

Překladatel Královských knih se snažil učinit pro svého čtenáře text co nejsrozumitelnější. Proto i v případě *puer* pečlivě pročítal okolí daného lexému a volil takový překladový ekvivalent, aby staročeskému čtenáři nabídl co nejpřesnější obraz dané osoby. I díky relativně velkému množství jazykového materiálu můžeme pozorovat, jak pečlivě překladatel Královských knih odlišoval jednotlivé významové odstíny tohoto slova. Nespokojil se při tom se základním rozlišením dítěte či mládence a služebníka, jeho pečlivé čtení textu a cit pro jazyk mu dovolil mnohem pestřejší stratifikaci.

Tam, kde *puer* označuje vskutku malé dítě (obvykle chlapce), tedy novorozence, batole nebo malého hochu zhruba do dvanácti let, který zároveň nemá žádné služebnícké povinnosti, užívá překladatel téměř výhradně ekvivalentu *dítě* (15×) nebo *děťátko* (4×). Tak je označen maličký Samuel (*a to děťátko ještě mluvíti neumějíeše* 1Rg 1,24), Pinchasův novorozený syn (*I vzděla jest tomu dítěti Ikaboth* 1Rg 4,21) nebo malý chlapec, kterého vzkřísil prorok Eliáš (*Tehda muž boží Helizeus všel v duom, naliť dítě mrtvo leží na jeho loži* 1Rg 1,32). Užitím ekvivalentu *dítě* také překladatel označuje Saulovy pochyby o tom, zda mladičkový David dokáže porazit Goliáše (*nebos ty dítě, ale tento jest muž válečný z své mladosti* 1Rg 4,21). V několika případech užívá překladatel pro tento význam *puer* i jiné překladové ekvivalenty: jednou *robenec* (pro označení mladičkého Davida 1Rg 17,52) a dvakrát *robě* (pouze v plurálu *robata*, označujícím dav dětí posmívající se proroku Elišovi 4Rg 3,23-24).

Další skupinu ekvivalentů užívá překladatel u mladých chlapců – služebníků. U všech těchto osob je z kontextu patrné, že vykonávají nějakou službu. U některých je zároveň jasné, že se jedná o chlapce (o služebníku, který sbírá šípy princovi Jónatovi, text doslova říká, že je *puer parvulus*, ve staročeském překladu *pacholík malý* 1Rg 20,35; o Samuelovi, který slouží v chrámě, víme z kontextu, že je velmi mladý, srov. 1Rg 3,1.9). U dalších služebníků jejich mládí překladatel pravděpodobně vyvozuje z dějového kontextu nebo služby, kterou

⁹ Nelze vyloučit, že se Dominikán podílel i na překladu dalších biblických knih, zejména knih prorockých a Makabejských, srov. Pytlíková, 2011, s. 149. Je však především autorem dvou velkých prozaických překladů poloviny 14. století, Životu Krista Pána a Pasionálu, více viz Kyas, 1997, s. 35-36.

vykonávají. Obvykle se jedná o „osobní služebníky“, kteří jsou svému pánu či paní při ruce, například Saulova mládence, který mu pomáhá hledat oslice (1Rg 9), pomocníka kněží v Rámě (1Rg 2,13.15) nebo žáka a pomocníka proroka (4Rg 4,12; 4Rg 5,20). Pro tyto mladé služebníky užívá překladatel relativně bohatého repertoáru ekvivalentů, který zdůrazňuje jak jejich mládí, tak služebnou povinnost: nejčastějším ekvivalentem je *pacholek* (22×), dále se v tomto významu vyskytují ekvivalenty *pacholík* (4×), *robenec* (8×) a jednou *robátko*. Jen v šesti takových případech je užito ekvivalentu *sluha*.

Ekvivalent *sluha* má totiž překladatel vyhrazen pro další specifický významový okruh – pro služebníky, u nichž je z kontextu patrné, že se jedná nikoli o chlapce, nýbrž o dospělé muže. Tento ekvivalent je tedy užit například pro zbrojnoše z družin krále Davida (např. 1Rg 21) a krále Saula (např. 1Rg 26), Nabalovy pastýře (1Rg 25,8) nebo velvyslance syrského krále (4Rg 19,6). U většiny z nich lze na jejich dospělost usuzovat především z kontextu, zejména ze služby či zaměstnání, které vykonávají (zbrojnoši, velvyslanci), v 1Rg 21 je pak dospělost těchto osob, konkrétně Davidových zbrojnošů, zdůrazněna i tím, že se jich před okusem posvátných chlebů kněz ptá, zda se předtím vyvarovali styku s ženami: *Avšak jsú-li tvé sluhy čisté a najviace ot žen, mohú jeho požívati a pojesti* 1Rg 21,1. V tomto kontextu je ekvivalentu *sluha* užito 13×, jednou je užito ekvivalentu *služebník*.

Z výše uvedeného je zřejmé, že překladatel Královských knih dobře rozpoznával jemné významové odstíny latinského slova *puer*, které mohl vyvozovat jak z postavení osob, které tento termín označoval, tak z širšího kontextu. Svému staročeskému čtenáři se pak snažil tyto rozdíly co nejlépe zprostředkovat, a to tím, že pro každou z těchto skupin užíval určitého okruhu ekvivalentů. Nečinil tak sice zcela důsledně, ale tendence k užívání specifických lexikálních jednotek je zde jasně patrná. Jeho rozlišení se přitom nepohybovalo jen v rovině ‚dítě a chlapec‘ versus ‚služebník‘, ale také v rovině ‚služebník – chlapec‘ versus ‚služebník – dospělý muž‘.

Ve většině případů sloužila tato stratifikace pravděpodobně především k tomu, aby si staročeský čtenář lépe představil jednotlivé biblické postavy a jejich úlohu. V jednom námi zkoumaném případě je však toto rozlišení pro správnou orientaci v textu a rozlišení několika různých vystupujících osob přímo zásadní. Jedná se o příběh ze 4. kapitoly 4. Královské o zázračném vzkříšení malého chlapce prorokem Elišou. Tento chlapec je v latinském textu označován jako *puer*, zároveň jsou však stejným slovem ve Vulgátě označováni i služebníci, kteří v příběhu vystupují, vedou nemocného chlapce domů, přinášejí zprávu o jeho smrti proroku Elišovi apod. Tak se vyskytuje totéž označení pro dvě různé osoby nejen nedaleko od

sebe, ale na jednom místě dokonce v těsné blízkosti. Uvádíme toto místo jednak v latině, jednak ve staročeském překladu.

4Rg 4,18-19

Crevit autem puer : et cum esset quaedam dies, et egressus isset ad patrem suum, ad messoros, ait patri suo : Caput meum doleo, caput meum doleo. At ille dixit puero : Tolle, et duc eum ad matrem suam.

Tehda vzrostlo dítě, a když bylo jednoho dne, vyšel i šel k otci svému k žencóm; i vecě k otci svému: „Hlava mě bolí.“ Tehda on k svému pacholíku vecě: „Vezma jej, vediž jeho k mateři jeho.“

Zatímco první *puer* zde označuje onoho malého chlapce, druhé *puer* označuje služebníka, který jej má dovést domů. Staročeský překladatel zde obě osoby důsledně odlišuje užitím ekvivalentů *dítě* a *pacholík*. Je zajímavé, že hebrejský text, který na tomto místě Vulgáta překládá, vnímal možnost neporozumění tomuto místu podobně jako staročeský překladatel. Ačkoli je zemědělský a vzkříšený chlapec, který v tomto příběhu vystupuje, obvykle označován jako *naar*, tedy stejným slovem, kterým jsou označováni služebníci, právě v tomto verši a pak také ve verši 34 je pro něj zvoleno jiné označení, totiž *jeled*, ‚chlapec‘. Můžeme předpokládat, že tak hebrejský text činí právě z důvodu, aby čtenáře neuváděl ve zmatek. Nevíme, zda staročeský překladatel zvolil stejnou strategii pouze díky tomu, že text vnímal podobně jako původní pisatel, nebo proto, že k hebrejskému textu vsutku přihlížel a nechal se jím inspirovat. Pro druhou možnost ukazují některá další řešení především v rámci překladatelské skupiny K, která naznačují, že překladatelé této skupiny byli pravděpodobně schopni vnímat zdrojový hebrejský text, který se pod latinou ukrýval, minimálně prostřednictvím výkladových či slovníkových pomůcek.¹⁰

1.2 Využití synonymních ekvivalentů

Z výše uvedeného vyplývá, že se překladatel Královských knih snažil volit takové ekvivalenty za *puer*, kterými by svému čtenáři jasně zprostředkoval, o jakou osobu se jedná. Obzvláště pečlivě tak činil v případech, kdy mohlo dojít vlivem složitějšího textu k neporozumění, jak ukazuje případ 4Rg 4,18-19.

Snaha o přesnost a jasnost textu se však v jeho přístupu šťastně střetává s jazykovou tvořivostí a smyslem pro styl. Ty se mimo jiné projevují tím, že tento překladatel se nebojí užívat synonymních označení, a to především tam, kde by se stálé opakování téhož lexému

¹⁰ Na tuto překladatelskou erudici ukazují mj. překladatelská řešení u latinských lexémů *eunuchus* a *effeminatus*, srov. Pytlíková, 2011, s. 77-81 a 89.

(často označujícího jednu a tutěž osobu) mohlo jevit jako nenápadité. Zároveň si ale dává pozor, aby tato hra se synonymy nebyla na úkor srozumitelnosti textu. Užívá jich tedy zejména tam, kde je jednoznačné, o jakou osobu se jedná. Taková jednoznačnost může být například zaručena tím, že je apelativum *puer* doplněno i vlastním jménem. Takovým příkladem je označování prorockého žáka Géziho ve 4Rg. Protože v latině je obvykle k *puer* připojeno i jeho jméno, může jej staročeský překladatel označovat synonymy jako *pacholík Gézi* (4Rg 4,12.13.25), *robenec Gézi* (4Rg 5,20) i *sluha Gézi* (4Rg 8,4). V případě, že taková postava není blíže určena vlastním jménem, jako je tomu v případě Saulova služebníka, který s ním hledá oslice, užívá překladatel synonym se shodným základem, který nám naznačuje, že se stále jedná o tutěž osobu, ale zároveň dovoluje do textu vnést trochu pestrosti. Tento služebník je tedy v 9. a 10. kapitole 1Rg označován čtyřikrát jako *pacholík* a čtyřikrát jako *pacholek*.

Nejzajímavější je pak text v 1. Královské 20,35–40, který popisuje situaci, kdy si jde princ Jónata zastřílet do polí se služebníkem – malým chlapcem, který mu má přinášet vystřelené šípy. V šesti verších latinské předlohy se objevuje lexikální jednotka *puer* celkem devětkrát. Překladatel se rozhodl, že pro jeho překlad nezvolí jen jeden ekvivalent, neboť jediné slovo opakované několikrát mu pravděpodobně přišlo jako nenápadité řešení. Textová situace mu zároveň umožňovala užití několika synonym, protože text je přehledný a jednoznačně z něj vyplývá, kdo je kdo. Rozhodl se tedy užít tři různé ekvivalenty: *pacholík* (3×), *robátko* (1×) a *robenec* (5×). Jeho motivací nemohlo být v tomto případě nic jiného, než stylistický a estetický záměr; chtěl barvitost příběhu podtrhnout barvitostí a různorodostí užívaných lexikálních prostředků, včetně deminutiv.

2. Překlad *puer* v Matoušově a Lukášově evangeliu

Autor překladu čtveroevangelia, tedy i zkoumaných textů Matouše a Lukáše, nám není blíže znám, Vladimír Kvas podle jeho stylu usuzuje, že k překladu přistupoval „velmi rozvážně a zodpovědně“ (Kvas 1997, s. 46). Jeho poučený a pečlivý přístup můžeme na překladu *puer* dobře pozorovat, protože podobně jako překladatel Královských knih se i překladatel evangelií snaží odhadnout z kontextu přesný význam latinské lexikální jednotky a vybrat pro ni vhodný staročeský ekvivalent.¹¹

¹¹ Není-li uvedeno jinak, jsou všechny texty z evangelií citovány z Bible drážďanské, nejstaršího rukopisu se zachovaným staročeským překladem první redakce, sepsaného před rokem 1380.

2.1 Odlíšení překladových ekvivalentů na základě kontextu a využití synonym

Termín *puer* se v těchto textech objevuje v menším počtu (Mt 18×, L 19×) a zahrnuje menší množství popisovaných osob. Je zde však užít ve všech třech významech, které odlišuje i překlad Královských knih, totiž ‚dítě/malý chlapec‘, ‚mladý služebník‘ a ‚dospělý sluha‘.

Pro význam ‚dítě/malý chlapec‘ užívá překladatel především ekvivalentu *dietě* (23×, především o malém Ježíši a malém Janu Křtiteli), ojediněle také *dietko* (Mt 21,15), *děťátko* (L 2,17), *robě* (pouze dvakrát a v plurálu pro skupinu hrajících si dětí Mt 11,16; L 7,32), *pacholek* (Mt 17,17; L 9,43), *pacholík* (L 9,48) a *pacholeček* (L 9,47).

Pro význam ‚mladý služebník‘ (v příběhu o uzdravení setníkova služebníka v Mt 8 a L 7) užívá překladatel třikrát ekvivalentu *pacholík* a jednou *pacholek*.

Ekvivalentu *sluha* užívá překladatel pouze jednou, a to pro skupinu Herodových služebníků (*Erodes...vecě k svým sluhám* Mt 14,2), podobně jako překladatel Královských knih tímto termínem pravděpodobně zdůrazňuje, že se jedná o služebníky dospělé.

Zřejmě i vzhledem k výrazně nižšímu výskytu *puer* v sledovaných evangelijních textech užívá překladatel menší množství synonymních variant než překladatel Královských knih; přesto i zde minimálně dvakrát najdeme snahu o větší stylistickou pestrost textu. Malý chlapec, kterého v 9. kapitole Lukášova evangelia Ježíš učedníkům klade za vzor, je ve dvou následujících verších po sobě označen jednak jako *pacholeček* (*popade pacholečka i postavi jej podlé sebe* v. 47), jednak jako *pacholík* (*kdož koli přijme tohoto pacholika* v. 48). Podobným případem je označení malého Ježíše ve 2. kapitole Lukášova evangelia, kde je označen čtyřikrát jako *dietě*, ovšem ve verši 17 jako *děťátko* (*slovo, ješto jim bylo pověděno o tom děťátku*).

2.2 Překlad latinského *puer* v kontextově nejednoznačném významu

Na několika místech zkoumaných evangelijních textů se *puer* objevuje v kontextu, z kterého nelze (alespoň na základě latiny) zcela jasně vyvodit, zda se zde jedná o dítě či o služebníka. První skupinou takových užití jsou místa, kde je jako *puer* označen dospělý muž, který ale není v postavení služebníka, či dokonce alegoricky celý národ. Jedná se o parafrázi Izaiášova proroctví vztahujícího se na Krista *ecce puer meus, quem elegi* Mt 12,18, o zmínku o králi Davidovi v Zachariášově písni *in domo David pueri sui* L 1,69 a o zmínku o izraelském národě tamtéž *suscepit Israel puerum suum* L 1,54. V latinském textu nedává kontext příliš mnoho vodítek k tomu, zda je zde hlavním významem spíše ‚dítě‘, nebo ‚služebník‘. Staročeský překladatel proto zvolil variantu první, zřejmě ve snaze zdůraznit

blízké (v případě Ježíše přímo příbuzenské) pouto mezi Hospodinem a Ježíšem, Davidem a Izraelem. Užil tedy překladů: *toť jest dítě mé, ješto jsem vzvolil* Mt 12,18, *v domu Davidovu, svého dítěte* L 1,69 a *přijal Izrahele, dítě své* L 1,54. Poněkud jiný obrázek nám skýtá řecká předloha. Slovo *pais*, které je ve všech třech případech užito, naznačuje, že přesnějším překladem by zřejmě byl takový, který by zdůraznil sám služebnosti; toto řešení volí například moderní české biblické překlady. Z toho můžeme usuzovat, že překladatel evangelií, snad na rozdíl od překladatele Královských knih, neměl zřejmě k dispozici výkladovou pomůcku, která by mu stav textu v řecké předloze přiblížila. Musel se tedy spokojit s „nivelizovanou“ latinskou verzí, která rozdíl mezi *pais* a *paidion* nereflektovala, a spolehnout se jen na svůj jazykový cit. Zajímavé je, že již mladší, mírně revidovaná verze evangelií v Bibli olomoucké opravuje v L 1,54 *dítě* na *sluhu* (*přijal Izraele, sluhu svého*), což by ukazovalo na to, že zpřesňování překladu *puer* zůstávalo ve středu zájmu biblických odborníků.

Zajímavým příkladem je překlad *puer* v příběhu o uzdravení setníkovy sluhu v Matoušově a Lukášově evangeliu (Mt 8,5-13; L 7,1-10). Vztah setníka k nemocnému sluhovi je tu natolik intenzivní, že může vzbuzovat otázku, zda je zde *puer* skutečně pouhý služebník, nebo snad setníkův syn. V Lukášově evangeliu je již z latinského textu jasné, že se jedná o služebníka; ve Vulgátě je pro něj užíváno označení *servus* (řecky *doulos*) a slovo *puer* (řecky *pais*) je užito pouze jednou, v přímé řeči setníkově, kde odlišné označení pravděpodobně zdůrazňuje citový vztah setníka k služebníkovi. Staročeský překladatel tu tedy v tomto kontextu užívá v L 7,7 za *puer* ekvivalentu *pacholek* (*rci slovem, budeť uzdraven pacholek muoj*), jinak překládá *servus* jako *panošě*.

Poněkud jiná situace je v Matoušově evangeliu, kde je pro onoho služebníka užito pouze označení *puer* (řecky *pais*), a to třikrát. Staročeský překladatel tu *puer* překládá třikrát jako *pacholík* (*Hospodine, pacholík leží muoj v domu* Mt 8,6, pod. 8,8 a 8,13). Užívá zde tedy moudře ekvivalent (pravděpodobně s přihlédnutím k synoptickému textu v L), kterým lze popsat jak dítě či malého chlapce, tak mladého služebníka (srov. poznámku 1); zdrobnělým tvarem pak zdůrazňuje emotivnost setníkovy prosby.

Velmi zajímavé je, jak k těmto místům přistupuje mírně revidovaný text mladší Bible olomoucké. V Lukášovi se rozhoduje zdůraznit v označení dané osoby sám služebnosti a potlačit sám dětství/mládí, *puer* proto v L 7,7 překládá jako *sluha* (*servus* překládá shodně s Bibli drážďanskou jako *panošě*). Naopak v Matoušově evangeliu překládá Bible olomoucká *puer* v celém příběhu jako *dítě* (*Pane, dítě mé leží v domu* Mt 8,6, pod. 8,8 a 8,13). Nejen že

tak zdůrazňuje sém dětství/mládí, ale velmi pravděpodobně zde reinterpretuje celý příběh a setníková sluhu nám představuje jak setníková synka.

Literatura

Concordantiae Bibliorum Sacrorum emendatae. Vídeň 1713.

Kyas, V. *Česká bible v dějinách národního písemnictví*, Praha: Vyšehrad 1997.

Pražák, J. – Novotný, F. – Sedláček, J. *Latinsko-český slovník A–K, L–Z*. Praha: SPN 1975.

Pytlíková, M. *Průzkum překladové a překladatelské stránky první redakce staročeského biblického překladu*. Disertační práce. Olomouc: FF UP 2011.

Staročeská bible Drážďanská a olomoucká, Kyas, V. (ed.). Díl I. Praha: Academia 1981; Díl III. Praha: Academia 1988.

Staročeský slovník (sešity 1–23), Praha: Academia 1968–1999. Dostupné též <<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>>.

Strong, J. *Strong's Exhaustive Concordance of the Bible*, 1890. [cit. 30. 9. 2012] Dostupné: <<http://concordances.org/strongs.htm>>.

Summary

This article deals with the translation of the Latin word *puer* in the oldest Czech translation of the Bible, a collective translation from the mid-14th century. Within sample texts (1Rg, 4Rg, Mt, L), it was explored how medieval translators dealt with polysemy of the word *puer*, which may refer to ‘child’, ‘boy’ and ‘servant’. It was found out that the translators carefully examined the context of the word, to choose the most appropriate Czech equivalent; the meaning ‘child’ they usually translated as *dítě*, the meaning ‘boy servant’ as *pachole* and the meaning ‘adult servant’ as *sluha*. At the same time the translators were not afraid to make its translation more varied using synonyms. Finally, it is shown how the translator of Gospels dealt with the translation of *puer* in an ambiguous context.

keywords: Bible, Old Czech, translation, polysemy, synonyms

klíčová slova: Bible, staročestina, překlad, polysémie, synonymie

Vznik tohoto příspěvku byl podpořen projekty GA ČR *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálových bází)* č. P406/10/1140 a *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování* č. P406/10/1153.

SÉMANTICKÁ STRUKTURA LEXÉMU *KLUK* VE STČ. TEXTECH A JEJÍ POZDĚJŠÍ PROMĚNY

Hana Kreisingerová

Úvod

Patří k základním rysům slovní zásoby, že jednotlivé slovní výrazy v průběhu věku mění své významy, ať už díky zániku původní reálie, kterou pojmenovávaly, změnou v jejím hodnocení či z jiného vývojově podmíněného důvodu. Pochopení zákonitostí tohoto vývoje, významně napomáhající i k pochopení současného jazykového stavu, je nedílnou součástí lingvistického studia. V českém prostředí se vývojovým změnám slovní zásoby obsáhleji věnoval především Igor Němec, jeden z čelních představitelů české poválečné diachronní lingvistiky. Za jednu z důležitých vývojových změn považoval i přenášení pojmenovacích jednotek z oblasti neživých věcí na jevy lidské. Do této skupiny, často provázené i expresivním příznakem, řadil I. Němec i vývojovou proměnu lexému *kluk*¹. Toto pojmenování, které „snad původně značilo pouze hrot šípu, a záhy se přeneslo na střelu celou“², mělo být následně přeneseno na lidské jedince prostřednictvím spojení *nepeřený kluk*, „jako hanlivé přirovnání člověka ničemného, neužitečného k neopeřenému šípu, tj. k střele, která se k ničemu nehodí“³. Tento významový posun vyvozoval Němec (ve shodě s Machkem, který se o vývoji daného výrazu též zmiňuje ve svém Etymologickém slovníku⁴) z představy neopeřeného šípu coby předmětu neužitečného, nehodícího se k střelbě, který byl na neužitečného, ničemného člověka přenesen coby nadávka. Toto původně dvojslovné pojmenování se mělo postupně omezit pouze na substantivum samotné a to dále ztrácelo expresivní zabarvení, až nakonec přešlo k dnešnímu významu ‚hoch, chlapec‘. Postupný proces tohoto posunu ani dobové ukotvení této změny však Němec ve svých člancích podrobněji nerozpracoval. Proto si dovoluujeme na I. Němce v tomto článku částečně navázat a naznačenému procesu se věnovat detailněji. Zaměříme se přitom především na období

¹ Srov. zvl. Němec, I. Neplnohodnotnost jako zdroj expresivity. In: Němec, I. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia 2010, s. 31–37; Němec, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Studie a práce lingvistické ČSAV, sv. 7, Praha: Academia 1968, s. 11.

² Němec, I. a kol. Slova řinčící zbraněmi. In: Němec, I. a kol. *Slova a dějiny*. Praha: Academia 1980, s. 173.

³ Němec, I. Němec, I. *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Studie a práce lingvistické ČSAV, sv. 7, Praha: Academia 1968, s. 11.

⁴ Viz Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia 1968, s.v. kluk.

staročeské a středněčeské. Otázku vztahu částečně synonymních výrazů *hoch – chlapec – kluk* z pohledu synchronního ani dialektologického již do našeho průzkumu nezařazujeme, jelikož by si nepochybně vyžádaly další samostatnou studii⁵.

Materiálově budeme při našem průzkumu vycházet zejména z lexikálního archivu staročeské slovní zásoby oddělení vývoje jazyka⁶, dále z Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny⁷ a také z dobových slovníkových prací (přehled viz Literatura).

1. Staročeské období

Pochopení podstaty vývojových změn motivovaných proměnami věcných reálií musí nutně vycházet z dostatečné znalosti daných mimojazykových skutečností. Ne vždy je však toto pozadí zcela zřetelné a pochybnosti ohledně pojmenovávaného denotátu je možné nalézt i v tomto případě. To ostatně naznačuje již výše citovaná jen opatrně formulovaná definice středověkého *kluku*, která napovídá, že původní podobu pojmenovávaného předmětu je dnes možné stanovit jen přibližně. A jasnější obraz nám v tomto případě neposkytují ani etymologické studie. Nejrozsáhlejší český etymologický slovník, slovník Machkův, hodnotí tento výraz jako výsledek krácení z **klujek* a vztahuje jej ke slovesu *klovati* (proto on i Němec soudí na původní význam ‚hrot, špice‘). Jako vývojově příbuzné pak zmiňuje stol. *klucz*, *kluka* a *tluk* ve významu ‚šíp‘⁸. Mladší etymologický slovník Holuba a Kopečného pak navrhuje poměrně odvážnou hypotézu (pomíjející však zcela významový rys ‚šíp, střela‘), že *kluk* ve významu ‚chlapec‘ vznikl na základě německého *klug*⁹, Rejzek pak poukazuje na možné spojení s mak. *kluka* ‚klepat, bít, bodat‘¹⁰.

Nejistota ohledně významové definice staročeského výrazu *kluk* je částečně způsobena i poměrně nízkým počtem známých výskytů tohoto lexému ve staročeském materiálu: vedle dokladů vztahujících se k (patrně homonymnímu) výrazu s významem ‚pazdeří‘, se ve staročeském lexikálním archivu dochovaly především slovníkové záznamy (KlarGlos¹¹, KlarBoh, SlovKlem), z neslovníkových prací jsou známy již jen čtyři výskyty, a to

⁵ K dialektologickému pozadí jednotlivých výrazů srov. např. Jančák, P. Spisovná a nespisovná slovní zásoba v Českém jazykovém atlase. Naše řeč 78, č. 1, 1995, s. 1–8.

⁶ Lístkový materiál je uložený v oddělení vývoje jazyka ÚJČ AV ČR, v. v. i.

⁷ NEJEDLÝ, Petr, a kol. *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010 [citován stav z 21. 4. 2010]. Dostupný: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.

⁸ Stol. slovník uvádí výrazy *klucz* s významy ‚klíč‘ a ‚náradí ve tvaru háku‘ (srov. však *kluč* ve významu píchat, bodat, hodit něčím špičatým), *kluczek* s významy ‚střela‘ a *tluk* s významy ‚žerď, tyčka na plašení ryb‘ a ‚tlouček, tlouk na rozmělnování‘.

⁹ Holub, J. – Kopečný, F. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SNU 1952, s.v. kluk.

¹⁰ Rejzek, J. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001, s.v. kluk.

¹¹ Zkratky a citace staročeských pramenů užíváme podle úzu Staročeského slovníku (viz *Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek*. Praha: Academia 1968). Zkratky a citace středněčeských pramenů podle Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny.

z pasionálu Muzejního (stejně překládá i PasKal a PasTisk), Alexandreidy, Snáře BřezSnář a z veršované skladby PísLit z roku 1466.

Nejstarším neslovníkovým dokladem je doklad z rytířské skladby Alexandreida: „Takž ten šturm ... dnem i nocú bez přestánie nódpočinu šturmovánie; jakž obirtli tako praky..., jakšto kluky tak blídami, tak i tvirdými kočkami“ AlxH 322. Právě on však, vzhledem k syntaktické blízkosti výrazů *kluk* – *blída*¹² – *kočka*¹³, ale může vzbuzovat domněnku, že spíš než o samotnou střelu se zde jednalo o nějaký typ dobývacího stroje (takto ostatně popisuje *kluk* ve své přehledové práci o středověkých zbraních i historik E. Wagner: „Kluk neboli katapult byl vlastně veliký samostříl mechanicky napínaný, postavený na pevném nebo kolečky opatřeném podstavci, a metající obrovské šípy či spíše oštěpy.“¹⁴). Tuto hypotézu by případně mohla podpořit i skutečnost, že ve slovníkových dokladech dochovaných ze staročeského období se *kluk* objevuje mj. i jako překlad lat. *catapulta* (tak ve SlovKlem 35v, KlarGlos 2158, KlarBoh 742), jehož výchozí středolatinický význam je ‚vrhací stroj, katapult‘¹⁵. Nelze však vyloučit, že se v tomto případě jedná o metonymický posun z označení celku na konkrétní součást daného zařízení (tak ostatně hodnotí i SSL), a připustit i zde význam ‚šíp, střela‘. Pravděpodobnost tohoto výkladu by mohla podpořit i Diefenbachova definice *catapulty* coby ‚fogeln boltz‘.

Jednoznačněji je význam ‚šíp, střela‘ zachycen mladším dokladem z Pasionálu muzejního: „jehožto střelcě svatý Antonius k sobě pozvav, káza jemu lučišče, kluk naloživše, dlúho táhnúti“ PasMuzA 97¹⁶. Zde se již nepochybně jednalo o nějaký typ střely. Jak však tato střela konkrétně vypadala a čím se případně od šípu lišila, se z těchto ani žádných jiných staročeských dokladů nedozvídáme. O tvaru by snad mohl svědčit již jen doklad ze Slovníku klementinského dávající *kluk* do souvislosti s lat. *piramen* a českým *kužel* (SlovKlem 74b)¹⁷. Pro staročeské období je tedy možné předpokládat, že výrazem *kluk* byl označován nějaký blíže neurčený typ střely, jejíž pojmenování mohlo metonymicky přejít i na pojmenování samotného zařízení tyto střely vystřelující (oproti latinskému *catapulta* zde předpokládáme spíše přenos části na celek).

Vedle pojmenování pro ‚šíp, střela‘ se však již ve staročeském období setkáváme i s prvním dokladem na přenesení významu na osobu. Je jím doklad z Noty od pana Viléma

¹² Blída: ‚válečný stroj vrhající kameny‘ (viz *Elektronický slovník staré češtiny*. Dostupný: <http://vokabular.ujc.cas.cz/>).

¹³ kočka: ‚přístroj k boření hradeb‘ (viz Gebauer, J. *Slovník staročeský*. Praha: Academia 1970, s.v. kočka).

¹⁴ Wagner, E. *Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha: Naše vojsko 1956, s. 79–80.

¹⁵ Viz *Slovník středověké latiny v českých zemích*. Praha: Ústav pro klasická studia AV ČR, 1977–, s.v. *catapulta*.

¹⁶ Pod. i ostatní pasionály; lat.: *pone sagittam in arcu*.

¹⁷ Srov. též DiefGlos 437a: „Pyramen, piramen ... kegel, kegelspiel“.

Zajiece: „Když ten svatý chléb mučili židovští kluci, tehdy oplátek stkvúcí, pustí krev jako buoh všemohúcí.“ PísLit 125a. Spojení *nepeřený kluk* doložené není, o jeho možné existenci by však mohlo svědčit dochované spojení *neopeřená střela*¹⁸.

2. Středněčeské období

Návodnější definici výrazu *kluk* nacházíme poprvé až ve středněčeských slovnících. Nejstarší z nich, slovník Lactifer, definuje *kluk* jako „střelu rozdvojitou jako lastovičí ocas“. (Tuto definici později přebírají i Jungmann a Gebauer.) Nicméně tentýž slovník nabízí pro výraz *kluk* ještě jeden výklad: „Runa ... est genus teli cum latrone cuspipe, kluk“ VodňLact S5b (1511). V tomto případě by se tedy jednalo o střelu, která je charakteristická především typem svého hrotu (tato charakteristika by zároveň pomohla osvětlit i metonymický posun od původního označení pouze pro hrot šípu k šípu jako celku). Podobný důraz na ostrý či tvrdý hrot patrně naznačuje též Rosův slovník, uvádějící, že *kluk* je „idem quod klvec“¹⁹ RosaSlov s.v. *kluk*. A tuto hypotézu by mohl potvrzovat i doklad z Register 14. komor soudu, kde je tato střela (patrně pro svůj nezašpičatělý hrot²⁰) nazývána „paličí“: „z kuše železnice paliči neboližto kluk naložený maje střelil a Arnošta v bok udeřil“ Registra 14. komor soudu f. 254, 1501²¹. Takovouto podobu, předpokládající na konci „paličku nebo kuličku“, přisuzoval *kluku* i heraldik Sedláček a své tvrzení dokládal i zobrazeními na některých heraldických erbech²². Takovýto typ hrotu by mohl odkazovat spíše k mohutnějšímu, průraznějšímu typu střely s větším doletem (tedy zvláště typ střely využívaný pro střelení z katapulty neboli šípometu²³).

Nelze s určitostí říci, zda právě pro tento typ mohutnější střely měla ztráta opeření používaného k vyvažování a správnému nasměrování letu více devastující vliv, či snad ke ztrátě opeření u tohoto typu docházelo častěji, nebo zda mělo rozšíření slovního spojení *nepeřený kluk* jiný důvod (obdobných spojení typu *ne(o)peřená střela*, *ne(o)peřený šíp* atp. se vyskytuje nepoměrně méně)²⁴. Zdá se však (a středněčeské doklady tomu nasvědčují), že

¹⁸ JakVikl 209a.

¹⁹ Zároveň se zde znovu objevuje zvažovaná souvislost se slovesem *klovati*.

²⁰ V této souvislosti je nutné zmínit i polský výraz *tluk*, který si ještě na počátku 18. stol. prokazatelně udržoval obdobný význam: srov. Słownik Lindego: „tluk, strzala z grottem niespiczaty zatępionym“ Włod.

²¹ Citováno dle A. Heraldické příspěvky k českému slovníku. *Listy filologické* 43, 1916, s. 26.

²² Viz Sedláček, A. Heraldické příspěvky k českému slovníku. *Listy filologické* 43, 1916, s. 26.

²³ Na průraznost a rychlost *kluku* by ostatně mohlo poukazovat metaforické přirovnání: „nebožtík ... potý spadl doluov a letěl co kluk“ LemPřísl (1548). Srov. též „kluk, cilník, spiculum“ RešSlovB Bbb1B; „šafelín, šefelín, cilník, kopíčko, kteréž se vyhazuje...“ VelSilva 1503–1504.

²⁴ Nabízející se hypotézu, že je tento nepoměr daný původní „neopeřeností“ pouze střel typu *kluk* považujeme za méně pravdivou, protože – jak uvádí např. i Wagner –, většina středověkých střel byla patrně nějakým způsobem vyvažována, ať už pomocí peří, či letkami z dřeva, kůže, pergamenu apod.

prvotní souvislost, kterou sledování takovéto střely při jejím letu vyvolávalo, byla spojena především s neovladatelností, nepřímostí a neuspořádaností jejího letu²⁵. V Lexikální databázi humanistické a barokní češtiny nalezneme řadu dokladů akcentujících právě tento rys *neopeřeného kluku*: „rovně coby motovidlem a neopeřeným klukem střelil“ SrncProv 65(1582); „divně se (novokřtěnci) co nepeření klukové vrtěli, pravdy místa dáti nechtějíc“ AktaBratr X 138b (1559); „o vlastnostech toho ... nechápeš, rozdělití toho sobě neumíš, a tak se co nepeřený kluk sem i tam motáš“ AktaBratr IX 372b (1564); „a tak v té své replice plnomocníci sami svou řečí se stihají a co nepeřený²⁶ kluk motají“ TeigeMíst II, 554 (1594).

Domníváme se tedy, že prvotním motivantem při přenosu tohoto pojmenování na lidskou osobu (a zároveň důvodem její neplnohodnotnosti) byla především ona její neřiditelnost. Výchozí osobou, na niž by byl význam přesunut, by potom byla především osoba toulavá, neukotvená, pohybující se po kraji sem tam.

Podpořit či případně vyvrátit tuto hypotézu se pokusíme v rámci následující kapitoly, zachycující podrobnější sémantický rozbor středněčeských výskytů výrazu *kluk* s osobovým významem.

2.1 Výraz *kluk* jako pojmenování dospělých osob

Pro podrobnější analýzu sledované skupiny neposkytuje samotná Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny dostatečný materiál. Neúplnost a výběrovost materiálu neumožňuje i přes relativně vysoký počet existujících dokladů podrobněji sledovat rozšiřování a přesouvání významu v rámci sledované skupiny. Na jejím základě je tak možné pouze konstatovat, že tento výraz byl – díky přenosu z věci na osobu – pocitován expresivně²⁷ a ve středněčeském období se velmi rychle rozšířil coby označení širší skupiny osob špatné pověsti. Toulavý a žebravý život s sebou nepochybně nesl i sklon ke krádežím a ničemnému životu a bylo by tedy možné nadále uvažovat o postupném přenosu od užší skupiny tuláků, žebráků k pojmenování skupiny širší, nicméně detailnější postup přejetí materiál zmapovat neumožnil. Proto jsme tento průzkum doplnili ještě o studium dobových slovníků.

(Viz Wagner, E. *Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha: Naše vojsko 1956, Tab 5, část VI). Srov. též „tellum pennatum, sagitta pennigera, opeřený kluk“ VelDict s.v. penna.

²⁵ Soudíme, že ke ztrátě letek docházelo až po vystřelení (dá se předpokládat, že lučištníci jednotlivé střely průběžně opravovali a kontrolovali).

²⁶ Opr. z „nepečený“.

²⁷ Srov. např. „farář Šimon z Družce se sepral s panem Vartovským z Varty o kuchařku ... kněz pánovi nadal kluků, lotrů, viselců panských a třikrát za sebou pankhartů“ WinterCirk II,662 (1601); „osočovali jej (Vodňanští děkana) u hraběte, že spíš drží se správcem nežli s pánem, že hraběcímu sekretáři vynadal zrádců a kluků“ MostVodň II 46 (1639).

Poprvé je sledovaný osobový význam zachycen slovníkem Veleslavínovým²⁸ a od tohoto prvního uvedení je ve slovnících uváděn pravidelněji²⁹. Znění uváděných významových definic však napovídá, že i zde se setkáváme pouze se širším vymezením osobového významu zahrnujícím širší skupinu osob špatné pověsti. Zdá se tedy, že ani na základě tohoto slovníkového materiálu nebude možné potvrdit výše naznačenou vývojovou linii. Přesto však soudíme, že pozůstatky tohoto postupného přechodu od významu ‚tulák, člověk bloudící sem a tam‘ k obecnějšímu ‚pobuda, ničema‘ lze ve sledovaném materiálu nalézt. Na tuto vývojovou linii poukazují především méně frekventované výrazy téže slovní čeledi, které se tolik nerozšířily a na rozdíl od výchozího výrazu *kluk* si proto uchovaly užší význam. Takovýto vývoj předpokládáme zejména u reflexiva *klukovati se*, předponového *vyklukovati* a subst. *klukant*:

klukovati se: „drž s některými klukanty, klukuj se až do večera³⁰“ SatFrant 115; „kterýž (pacholek Jíra) nikdež nesloužil, než tak se klukoval“ TrestDbrš 49 (1605) pod. též OberSmol 256; „klukují se ... neužitečně se toulají, zaháletí, inutiliter vagari“ RosaSlov s.v. klukují se; „synkové měščí, kteří se klukují po nocích a domcích“ WinterObrPraha 1,80

*vyklukovati*³¹: klukováním k něčemu přijíti: vyklukoval sobě kej na záda ... medle co sobě vyklukuješ (t. klukováním zejskáš) RosaSlov s.v. vyklukovati

klukant: „klukant ... který se rád toulá ... qui libenter vagatur“ RosaSlov, s.v. klukant

Jistou paralelu k tomuto vývoji bychom ostatně mohli spatřovat i ve významovém posunu u slovního výrazu *pobuda* a od původu cizojazyčného výrazu *vagabund*, které původně také označovaly pouze osobu nestálou, toulavou. (V obou případech je ovšem důraz na neupřádaný pohyb z místa na místo přítomen mnohem explicitněji).

Sledovaný materiál dále ukázal, že ke ztrátě adjektivního členu původního spojení *nepeřený kluk* muselo dojít již poměrně brzy. Nejen že se samostatně výraz *kluk* v osobovém významu objevuje poprvé již ve slovníku z konce 16. stol. (a jak svědčí stč. doklad z PísLit, byl už nějakou dobu užíván), nedochoval se však ani žádný doklad pojmenovávající celým dvouslovným pojmenováním přímo osobu – spojení *nepeřený kluk* se patrně užívalo

²⁸ „měsečník, zloděj, kluk, kterýž tašky a měšce řeže“ VelSilva 719.

²⁹ Srov. např. RosaSlov: „kluk ... člověk lehký, po němž nic není, tulák“; Vusín: „kluk ... Balatro, Wäscher“; Thám: „kluk ... Schuft, Schelm, schlechter Bursche, leichtfertiger Mensch“; Tomsa: „kluk ... der Schelm, a. leichtfertiger Mensch, petulans, nequam b. boeser Mensch, sceleratus, scelus, improbus“; pod. Palkovič: Dobrovský: „Ein böser Bube ... kluk, čtverák, šelma“; Jungmann: „... Těž zlý člověk, nešlechtný, ein böser Mensch, ein Bude, Spitzbube, sceleratus“; Kopečný: „kluk ... Schuft, Junge, Landstreicher“.

³⁰ Zde ve významu ‚potulovat se, zahálet‘.

³¹ Zde ve významu ‚vyžebrať‘.

především jako rčení, a to zvláště v přirovnáních³². To jistě souviselo i se změnou bojové techniky a masivnějším přechodem k palným zbraním³³, umožňujícím rychlejší posun významu, zároveň bychom však chtěli upozornit na již dříve zmiňovanou paralelu s polským výrazem *tluk* – také u tohoto výrazu se setkáváme s významovým posunem k osobovému významu ‚tulák‘³⁴. Opakující se analogie mezi českým výrazem *kluk* a polským *tluk* naznačuje, že mezi oběma výrazy mohlo dojít k výraznějšímu vzájemnému ovlivnění. Potvrzení případného vývojového ovlivnění obou lexému by si vyžádalo důkladnější průzkum polského materiálu, je však nepochybné, že oživení česko-polských kontaktů v průběhu 16. stol., způsobené nástupem Jagellonské dynastie na český trůn, bylo pro sblížení obou lexik velmi vhodným prostředím.

2.2 Výraz *kluk* jako pojmenování označující nedospělou osobu rodu mužského

Význam ‚tulák, ničema, pobuda‘ se objevuje poměrně brzy a je živý ještě v 19. stol.³⁵

Oproti tomu doklady svědčící o posunu významu k osobám nedospělým se začínají objevovat teprve v průběhu sledovaného období. Tento postupný vývoj si můžeme demonstrovat na proměnách slovníkových hesel přinášených dobovými lexikografickými díly.

Skupinu centrálních pojmenování označujících nedospělou osobu rodu mužského tvořily po celé sledované období výrazy hojněji užívané již v době staročeské, a to zejména výrazy z čeledi *mládenec* (dále *mládek*, *mládeneček*, *mládenček*, *mladec* apod.), *pacholek* (dále *pacholík*, *pacholíček* apod.) a *jinoch* (dále *jinošec*). Rozsáhlejší výčet těchto pojmenování podává jako první až slovník Veleslavínův (a potvrzuje tak svůj význam pro tehdejší slovní zásobu), kde se nově setkáváme i s dalšími výrazy jako *vejrosteck*, *jonák*. Dnes nejrozšířenější podoby *chlapec* a *hoch* se objevují teprve ve slovníku Rosově. Rosa však zároveň uvádí již i výčet několika deminutivních tvarů (*hošek*, *hošíček*, *chlapeček*), které napovídají, že obě pojmenování již v jazykovém systému nějaký čas působila.

První středněčeská slovníková práce označující nedospělou mužskou osobu výrazem *kluk* (respektive pouze jeho zdobnělou podobou *klouček*, *klouče*, *kloučátko* – nedeminutivní podoba si v tomto slovníku ponechává význam ‚pobuda, tulák, zloděj‘) je slovník Rosův.

³² Srov. např.: „motá se co neopeřený kluk“ BlahPřislC 309a (50., 60. léta 16. stol.).

³³ Právě na zač. 16. stol. se začínají hojněji užívat muškety, které svou účinností a přesností poprvé překonávají dosud převažující luky a šípy.

³⁴ Srov. Slovník Lindgeho: „ostatni tľuk ludzimotoľoch, waľęsajacy się, tľok; Herumtreiber, Herumstreicher“ Lindge, S. *Słownik Języka Polskiego*. Drukarnia XX. Piarów: Warszawa 1807–1814. s. 678.

³⁵ Srov. Konečný: „kluk Schuft, Junge, Landstreicher“ Konečný, N. *Ouplný kapesní slovník čsl. a něm. jazyka*. Vídeň: J. Wenedikt 1845, s. 136.

Také v neslovníkových dokladech se nejprve setkáváme ve sledovaném významu s deminutivními podobami *klouče*, *kloučátko*: „pachole (na jarmarku) s jinými kloučaty měšce lidem vytahovalo“ WinterObr II 144 (1556); „měl sem pod svou mocí pacholat dvě, dvou kloučků“ TrestTáb 225; „klouček okolo 14 let mající“ BydžKronR 1591a „o mládeži a kloučatech, co po ulici těkají a rozpustilí jsou“ ListářŠkol 6R (1602). Nelze proto vyloučit, že přenos na nedospělou osobu započal právě u zdrobnělé varianty a teprve následně byl tento význam přenesen i na nedeminutivní podobu *kluk*. Napomáhal by tomu i typy sufixů zdrobnělých výrazů, které byly častěji využívány pro pojmenování mlád'at (a byl to patrně i jeden z důvodů, proč u deminutivních pojmenování došlo mnohem dříve ke ztrátě negativního příznaku, zatímco nezdrobnělá podoba *kluk* si negativní příznak ponechala mnohem déle).

Poprvé se ve slovníkových pracích objevuje vedle deminutivních tvarů pojmenování *kluk* pro označení nedospělé osoby mužského pohlaví teprve ve slovníku Thámově, ovšem stále je zde tento výraz uváděn především jako ekvivalent něm. *Bursche* a jako ekvivalent něm. *Junge* je užití tohoto výrazu hodnoceno jako příznakové (Thám klasifikuje jeho užití jako „scherzhaft oder liebkosend“³⁶). Podobně hodnotí daný výraz o něco později také Tomsa. Ten ve svém slovníku zároveň odlišuje dva podle něj homonymní výrazy, *kluk* jako střela (s druhým významem ‚pazdeří‘) a *kluk* jako osoba (na prvním místě ovšem stále ‚böser Mensch‘). Toto významové schéma (převzaté i následujícím slovníkem Palkovičovým) napovídá, že původní motivace přenosu významu z věci na osobu již tehdy nebyla všeobecně známa.

Samostatnějšího postavení, svědčící o větší etablovanosti významu ‚hoch, chlapec‘ nacházíme teprve v pozdním obrozeneckém slovníku Dobrovského, kde je výrazu *kluk* pro pojmenování nedospělé osoby užito opakovaně, a to jako ekvivalentu za něm. *Bube*, *Junge* a *Knabe* (jako ekvivalent za něm. *Bube* je uváděn dokonce hned na druhém místě za výrazem *chlapec*). Teprve v tomto obrozeneckém díle se tak pojmenování *kluk* stává plnoprávnější variantou k ostatním, výše zmiňovaným pojmenováním nedospělých osob mužského pohlaví. Negativní příznak je v této čeledi však nadále silně přítomný (srov. např. „Ein böser Bube, kluk, čtverák, šelma“ DobrSlov s.v. *Bube*; „verhöllter Bube, pekelný, hromský kluk, pekelník, horoucník“ DobrSlov s.v. *verhöllt*; „Büberei, f. dětinství, čtveráctví, nezbednost, šelmovství, mor. klukovina“ DobrSlov s.v. *Büberei*).

³⁶ Viz Thám, J. V. I. *Neuestes vollstandig böhmisch-deutsches wörterbuch*. Praha 1807, s.v. *Bursche*.

Vzhledem k předvědeckému způsobu zpracování většiny středněčeských slovníků není možné pouze z tohoto zjištění odvodit přesnou dobu ustálení významu ‚hoch, chlapec‘, nicméně tento přehled naznačuje, že proces postupného přenesení významu z osoby ‚toulavé‘, potažmo ‚ničemné, podloudné‘ na ‚nedospělou osobu mužského pohlaví, hocha, chlapce‘, se dál poměrně pozvolně a vztah k výchozímu osobovému významu zůstával po celé sledované období podle slovníkových zpracování velmi živý a dlouhodobě ovlivňoval negativní konotace jeho užití.

Literatura

Elektronický slovník staré češtiny. Dostupný: <<http://vokabular.ujc.cas.cz/>>.

Gebauer, J. *Slovník staročeský*. Praha: Academia 1970.

Holub, J. – Kopečný, F. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: SNU 1952.

Jančák, P. Spisovná a nespisovná slovní zásoba v Českém jazykovém atlase. *Naše řeč* 78, č. 1, 1995, s. 1–8.

Lindge, S. *Słownik Języka Polskiego*. Drukarnia XX. Piłarów: Warszawa 1807–1814.

Machek, V. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Academia 1968, s.v. kluk.

Nejedlý, P. a kol. *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010 [citován stav z 21. 4. 2010]. Dostupný: <<https://madla.ujc.cas.cz>>.

Němec, I. a kol. Slova řinčící zbraněmi. In: Němec, I. a kol. *Slova a dějiny*. Praha: Academia 1980, s. 173.

Němec, I. *Práce z historické jazykovědy*. Praha: Academia 2009.

Rejzek, J. *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001.

Sedláček, A. Heraldické příspěvky k českému slovníku. *Listy filologické* 43, 1916, s. 20–27.

Slovník středověké latiny v českých zemích. Praha: Ústav pro klasická studia AV ČR, 1934–,

Staročeský slovník. Úvodní stati, soupis pramenů a zkratek. Praha: Academia 1968.

Wagner, E. *Kroje, zbroj a zbraně doby předhusitské a husitské*. Praha: Naše vojsko 1956.

Přehled sledovaných slovníků

Vodňanský, J.: *Vokabulář Lactifer*. Knihopis 2801.

Rešel, T.: *Dictionarium latinobohemicum*. 1560. Knihopis 01812.

Rešel, T.: *Dictionarium bohemicolatinum*. 1562. Knihopis 01813.

Daniel Adam z Veveslavína: *Dictionarium linguae latinae*. 1579. Knihopis 02402.

Daniel Adam z Veveslavína: *Silva quadrilinguis*. 1598. Knihopis 02253.

Daniel Adam z Veveslavína: *Nomenclator quadrilinguis*. 1598. Knihopis 03636.

Rosa, J. V.: *Thesaurus Linguae Bohemicae*. Dostupný: <http://vokabular.ujc.cas.cz/zdroje>.

- Vusín, K. Z.: *Dictionarium von dreien Sprachen*. 1700–1706. Knihopis 16692.
- Kropf, F. X.: *Index locuples Latinarum Dictionum*. 1753. Knihopis 04499.
- Thám, K. I.: *Deutsch-böhmisches Nationallexikon*. 1788. Knihopis 16155.
- Tomsa, F. J.: *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch-und lateinischen Sprache*. 1791. Knihopis 16261.
- Palkovič, J.: *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch*. 1820–1821. Knihopis 06753.
- Dobrovský, J.: *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. I. 1802, II. 1821. Knihopis 01994.
- Jungmann, J.: *Slovník česko-německý*. 1834–1839.
- Konečný, N.: *Ouplný kapesní slovník čsl. a něm. jazyka*. Vídeň: J. Wenedikt 1845.

Summary

The article is devoted to developmental changes of the lexeme *kluk* in Medieval and Humanistic Czech period and it documents an evolution of the lexeme *kluk* from the meaning ‚arrow,shot‘ to the meaning ‚boy‘. It draws of several earlier works, especially studies of I. Němec.

keywords: Medieval and Humanistic Czech, an evolution of a word meaning

klíčová slova: čeština doby střední a humanistické, vývoj slovního významu

Článek vznikl s podporou grantových projektů GA ČR č. P406/10/1153 *Slovní zásoba staré češtiny a její lexikografické zpracování* a GA ČR č. P406/10/1140 *Výzkum historické češtiny (na základě nových materiálovýchází)*.

USNULA JSEM – DĚTSTVÍ A SMRT V PRÓZE TOMÁŠE HOLEČKA, KRISTINY DUFKOVÉ A JORGE ESTRADY

Hana Hellebrantová

Próza *Usnula jsem* scénáristy Tomáše Holečka, animátorky Kristiny Dufkové a mexického spisovatele Jorga Estrady vyšla na přání Kristiny Dufkové v roce 2010 v Albatrosu, v nakladatelství, které patří mezi tradiční vydavatele knih pro děti a mládež. Tímto se před námi otevírá prostor vybízející k zamyšlení se nejen nad otázkou, jakou roli hraje nakladatelství v komunikačním řetězci autor-dílo-čtenář, ale také nad samotnou genezí vzniku knihy.

V knižní kultuře, která je pod silným vlivem komercializace, vstoupil do prostoru literární komunikace nakladatel. Jeho aktivita se rozbíhá nejrůznějšími směry – oslovuje čtenáře, spolupracuje s autorem textu, knihárnami, tiskárnami apod., mimo jiné řeší otázku distribuce i marketingové strategie. V případě knihy *Usnula jsem* pocházel podnět od samotné autorky snímku. Kristina Dufková nechtěla, aby její film oceněný v roce 2009 na festivalu Anifest v Třeboni jako nejlepší český animovaný film, určený zejména dětem, byl promítán pouze na festivalech, ale aby tento „něžný horor“ zhlédlo co nejvíce dětí. Ke knize navrhla také pexeso a interaktivní mapu, které sice nebyly z důvodu finančních ke knize vydány, nicméně jsou zveřejněny na internetových stránkách.

Tímto se ocitáme v situaci, kdy knize předcházela animovaný krátkometrážní snímek později převedený do knižní podoby. Stejný postup najdeme také u knihy výtvarníka Michala Bureše a režiséra Jana Baleje *Větvička a Ploutvička* (Mladá fronta 2008). V obou případech se tak setkáváme s multimediálním komplexem, který umožňuje recipientovi vnímat narativ hned z několika rovin – v rovině knižní-textové, audiovizuální a v případě *Usnula jsem* také interaktivní. Kniha přestává být uzavřeným prostorem a z pasivního příjemce se stává aktivní účastník komunikace. Hypertextualita narušuje linearitu a čtenář tak může libovolně přecházet k DVD a přehrát si film nebo k webovým stránkám za tímto účelem vytvořeným. V této souvislosti je pak zajímavé sledovat ilustrační stránku knihy a to, které sekvence se z filmového plátna promítly do knihy, jak se člení příběh na kapitoly, tedy to, na co chce autor upozornit nebo co chce zdůraznit.

Krok směrem k médiím, která se stávají součástí tištěných knih v podobě doplňků nebo příloh, zaznamenáváme zejména v posledním desetiletí v souvislosti s celosvětovou digitalizací. Média vstupují do procesu literární komunikace a rozšiřují jazykový a obrazový kód o kód zvukový. Jde o jev, kdy jedno dílo je ke svým uživatelům přenášeno mnoha různými kanály. H. Jenkins (2006: 3) nazývá proces, který se týká produkce, distribuce a konzumace mediálních obsahů pojmem konvergence (sbíhavost, sblížování). Podle paradigmatu konvergence je budoucnost v interakci starých a nových médií, a to proto, že „každé staré médium je nuceno koexistovat s nově vznikajícím médiem“ (Jenkins 2006: 14). Nakladatelé reagovali na silící vliv multimédií a začali recipienta oslovovat zvukem, mluveným slovem, pohyblivým obrazem nebo interaktivními prvky. V literatuře pro děti a mládež začaly vznikat multimediální komplexy, které posouvají vnímání knihy směrem k hernímu objektu. Jako příklad můžeme uvést knihy s doprovodnými médii nakladatelství Albatros, *Strašidelný herbář* (2010) Cyrila Podolského vydaného v nakladatelství Paseka, knihy *Pohádka o Rybitince* (2008) a *Jelěňovití* (2008) Petra Nikla nebo *Petr má medvěda nebo co* (2008) Ludvíka Vaculíka vydané v Meandru. Kromě doprovodných zvukových nahrávek se také mnohem častěji setkáváme s audioknihami, samostatnými nahrávkami, které se začaly významně podílet na recepci literárních děl.

V originálně pojaté knize *Usnula jsem*, kde je hlavní postavou holčička Miroslava, je hlavní myšlenkou oslava života, dětského nazírání na svět a poselství smíchu jako jedné z nejhezčích a nejmocnějších věcí na světě. Příběh filmu vznikl z autorčiny osobní motivace: „Myslím si, že konec k životu patří a má se o něm mluvit. Je chyba, že děti od toho poznání izolujeme. Chtěla jsem ukázat, že smrt pochopí docela snadno a lépe se s ní srovnají, než když jsou od ní izolovány.“ (Rozhovor Nadi Klevisové s Kristinou Dufkovou). Milena Šubrtová se ve své knize *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež* také přiklání k tomu, aby děti o smrti věděly, hovoří o tzv. výchově k umírání či výchově „vyrůstát – stárnout – umírat, kde může literatura sehrát důležitou roli“. Podle ní by tato výchova měla být zahájena již v dětství, aby si mladý jedinec dokázal vybudovat svoji identitu a integrovat do ní i nezbytný prvek životní ztráty a ztráty života. (Šubrtová 2007: 117) Uvědomění si konečnosti prostřednictvím literárního textu a konfrontace s literární postavou může pomoci vyrovnat se s nastalou situací i osobními traumaty.

Na okraj zmiňme, že zájem o existenciální témata od 90. let 20. století sice roste, na druhou stranu se ale také setkáváme s úskalím v podobě devalvace smrti a umírání v realitě počítačových her. Ztotožnění se s hrdinou, který je nesmrtelný nebo má až několik životů, postrádá emocionální propojenost a smrt se stává bezobsažným pojmem. Knihy

zpracovávající tematiku smrti najdeme jak v české, tak i zahraniční literatuře. Z českých literárních děl jmenujme prozaické texty, jako například *Princeznu z třešňového království* (2001) Markéty Zinnerové, *Myši patří do nebe ...ale jenom na skok* (2007) Ivy Procházkové, *Františka z kaštanu, Anežku ze slunečnic* (2006) Radka Malého nebo hravou poezii *Příšerky a příšeří* (2005) Pavla Šruta. Tituly sice spojuje téma smrti, nicméně se od sebe liší svým zpracováním. Např. u Ivy Procházkové po smrti přichází znovuzrození, u Radka Malého je smrt tichou metamorfózou. Každý se se smrtí vyrovnává jiným způsobem a nejinak je tomu u knihy, jejíž titul je uveden v názvu příspěvku.

Do prostoru textu *Usnula jsem* vstupujeme prostřednictvím desek čtvercového formátu knihy. O tom, že je ke knize připojeno DVD se dozvíme na přední i zadní straně. Zadní strana je považována za nejexponovanější místo knihy. Zde se také setkáme s peritextem v podobě anotace. Při zpracování knihy jako objektu byla vynaložena stejná pozornost všem stranám. Předsádky jsou barevné s jednoduchou ilustrací, zajímavě je pojata paginace, kde originální písmový font navozuje dojem, jako by jej psala sama hlavní protagonistka. Rozvržení textu je rovnoměrné. Na levé straně najdeme text, na pravé ilustrace, které jsou pro dítě sdělnější, protože zhmotňují danou situaci. Po peritextech, jako je signet, patitul, hlavní titul se setkáváme s dedikací: „Věnováno Bertě, Toníkovi a Josífkovi.“ Příběh K. Dufkové můžeme uchopit jako rodinné dílo, přihlédneme-li k tomu, že jej věnovala svému tříletému synovi Toníkovi, hlavní postavu Miroslavy namluvila její dcera Berta a hlavní mužskou roli její přítel, herec Jiří Macháček. Tímto snímkem, na kterém práce trvala dva roky a který je animován ručně, zakončila Kristina Dufková své studium na FAMU. Mimo jiné se např. podílela na Werichově *Fimfáru 2*, kde zfilmovala příběh *Jak obři na Šumavě vyhnuli*. DVD přiložené ke knize nabízí otevřený prostor ke komunikaci se čtenářem oproti uzavřenému prostoru knihy a rozšiřuje kód jazykový o kód zvukový a pohyb animovaných postav. *Z knihy tak můžeme libovolně přecházet do multimediálního prostoru podpořeného zvukem a pohyblivým obrazem*. Nahrávka je navíc umocněna hlasy známých herců – např. Bány Hrzánová, Pavla Lišky, Ivana Trojana nebo Jiřího Lábuse. Součástí příběhu jsou interaktivní prvky v podobě mapy hřbitova Obregón, kde *se odhalují životy dalších postav z příběhu*.

Námět knihy, který pochází od mexického televizního scénáristy Jorge Estrady, zpracoval Tomáš Holeček. Tímto počinem vnesl do českého prostředí literatury pro děti a mládež cizokrajnou tematiku, starou mexickou pověst o tom, že usnete-li na hrobě zemřelého, propadnete se k němu do podzemí a jste mu nuceni sloužit. Tato zápleтка se stává pro knihu klíčovou a je na ní vystavěn celý příběh. Hlavní hrdinka Miroslava usne na hrobě Dony

Josefíny a musí jí sloužit, dokud nevypije první slzu zemřelého. Příběh není klasickým pohádkovým narativem, i když jsou zde použity vžité postupy (hrdina překonává překážky, jsou mu uloženy zkoušky, za jejichž zvládnutí pak následuje odměna), ale v nových kontextech. V *Usnula jsem* dochází k prolínání reálného a snového (ireálného).

K zamyšlení vybízí už samotný titul knihy – *Usnula jsem* – naznačuje smrt a současně je vyjádřením zásadního okamžiku celého díla iniciujícího zápletku, když malá Miroslava usne na hrobě. *Usnula jsem* v rovině doslovné můžeme vnímat jako propadnutí do spánku, v rovině metaforické jako eufemismus pro smrt. Příběh začíná ránem a probuzením, kde se setkáváme s motivem oživení, vezmeme-li v úvahu, že je spánek považován za částečnou smrt. Hlavní postavou příběhu je holčička s českým jménem Miroslava. Víme, že má maminku a tatínka, další informaci o věku můžeme vydedukovat z následujícího: „Hodiny sice ještě rozeznávat neumí, ale hodinky má moc ráda.“ (s. 10) Autorka hovoří o smrti laskavě, mluví o ní jako o odchodu. Smrt je slovo složené z nelibozvučných konsonant, je tvrdé, skřípe. Zvolení eufemismu, které vůbec nemusí znamenat, že je něco konečné, dává naději, že se ještě setkáme, vrátíme. „Teta Sofie odešla. Musíme se s ní rozloučit.“ (s. 9) Když se Miroslava dozví, že odešla do nebe, poznamená: „Do nebe? Ta se má.“ Jméno hlavní hrdinky je ženskou variantou mužského jména Miroslav, které ve svém původním významu znamená „oslavovatel světa“. To vše můžeme v Miroslavě spatřit. Je zobrazením ryzího zvidavého dětství. Vše je pro ni nové a neznámé – smrt, pohřeb, stejně jako východ slunce, který vzbuzuje očekávání, že se něco nového přihodí. Hlavní těžiště příběhu se pak odehrává na ohraničeném místě, v prostoru hřbitova a během pohřbu. „Ten, kdo se nepřesvědčí o tom, že odchod je definitivní, žije v nejistotě, zda tomu skutečně tak je. Pohřeb – se všemi kulturně děnými průvodními jevy – je z psychologického hlediska moudré zařízení. Rozloučení vnáší do života – i do života dětí jistotu – i když je to jistota konce. Život však jde dál – a v něm vzpomínky na toho, kdo odešel i díky za jeho život.“ (Jaro Křivohlavý).

Dalším podstatným motivem v příběhu je motiv času. Řešíme otázku konečnosti lidského života, času obřadu, času nahoře a dole, který jako by v zásvětí utíkal pomaleji. Čas nám připomíná atribut hodinek i východ slunce a probuzení-narození, od kterého směřujeme ke spánku-smrti.

V knize je sice netradičně pojat posmrtný život, ale hřbitov je vyobrazen tak, jak jej známe u nás. Stává se uzavřeným prostorem, toposem, kde se odehraje nejdůležitější část příběhu. Hřbitov je místo, kde jsme napůl v životě a napůl ve smrti. Název hřbitova Obregón, odvozený od mexického města Ciudad Obregon, je spolu s mexickou legendou stěžejním prvkem odkazujícím na mexickou kulturu, kde je smrt vnímána zcela odlišně, než jak jsme

v našich podmínkách zvyklí. Smrt v Mexiku neznamena konec, ale přechod do dalšího světa, kde život pokračuje. To jsou však jediné mexické realie, které v knize najdeme. Vizuální stránka knihy je pojata univerzálně. Nenajdeme zde nápadné kontrastní kombinace ani květinové motivy a vzory typické pro mexickou kulturu. Příběh se tak mohl udát kdekoli a kdykoli. Svým postojem se Miroslava stává nositelkou mexické kultury, kde jsou hřbitovy vnímány jako krásná místa. V Mexiku je také jedním z nejdůležitějších svátků Día de los Muertos neboli Dušičky, katolický svátek, který vznikl právě v Mexiku a který se postupně rozšířil do celého světa. Pro tento svátek není typická chmurná nálada, ale veselí, vzdává se hold smrti a posmrtnému životu, prodávají se cukrové lebky, kostry, miniaturní rakvičky, konají se procesy na hřbitovy, zdobí se oltáře a náhrobní kameny, ženy už od konce října připravují ofrendy (chléb mrtvých) a dárky pro zemřelé.

Hřbitov je místem s tajemstvím, něčím novým, co Miroslava nezná. Je jím přitahována natolik, že se odpojí od rodičů, světa dospělých. Magickým předmětem, prostředníkem mezi světem nahoře a dole, je květina. Miroslava si k ní přičichne a usne. Rovina reálná se přesouvá do roviny ireálné (snové), stejně tak sestupujeme ze světa nahoře dolů, do zászvěti, kde Miroslavu probudí mňoukání kočky Dony Josefíny. Kočka je zvíře vyskytující se v pohádkách ve spojitosti s čarodějnicemi jako jejich oddané služebnice. O kočkách se také říká, že jsou to poslové z onoho světa.

V zászvěti příběh graduje a je veden cílem získat a vypít první slzu zemřelého, aby se mohla Miroslava vrátit ke svým rodičům, kteří představují ochranu a bezpečí. Na této cestě ji provází postava Siláka. Zászvěti je vyobrazeno jako místo, které je odrazem světa nahoře. Kostlivci jsou v takové podobě, v jaké zemřeli. Svět lidí nahoře spojuje se světem zemřelých ohraničený prostor hřbitova. Postavy ze záhrobí se chovají jako ti nahoře, vykonávají přibližně stejné činnosti, vymezují se ve svém společenském postavení, s chybami, které měli za života. V sémantickém plánu se jejich slabosti pouze kompenzují humornou představou kostlivců, které připomínají postavy z Burtonova filmu *Mrtvá nevěsta* (2008). Zdrojem komičnosti se stává situace, ve které se kostlivci nacházejí. Např. pár, který hoří, si vyměňuje žhavé polibky, v občerstvení nabízejí utopence a rakvičky. Humorné je nejen to, co se děje v rovině tematické, ale také v rovině psychologické ve smyslu společenské a individualní určenosti. Neexistuje jiný, lepší svět než ten, který žijeme. Próza se stává oslavou mrtvých na oslavu živých, což je poselstvím všech dětských knížek zabývajících se existenciální tematikou.

Prameny

Holeček, T. – Dufková, K. – Estrada, J. A. *Usnula jsem*. Praha: Albatros 2010.

Literatura

Děti si smrt samy vysvětlí, říká autorka pohádkového hororu. Rozhovor Nadi Klevisové s Kristinou Dufkovou [online]. [cit. 26-08-2012] Dostupné na: <<http://art.ihned.cz/film-a-televize/c1-51658090-deti-si-smrt-samy-vysvetli-rika-autorka-pohadkoveho-hororu>>.

Fisher, J. – Jacobs, D. – O’Neillová, Z. – Whitfield, P.: *Mexiko*. Brno: Jota 2008.

Jenkins, H.: *Convergence culture: Where Old and New Media Collide*. New York and London: New York university press 2006.

Křivohlavý, J.: *Setkání se smrtí* [online]. [cit. 26-08-2012] Dostupné na: <<http://jaro.krivohlavy.cz/node/110>>.

Müllerová, L.: *Reklamní aspekty sekundárních knižních textů v devadesátých letech 20. století*.

Disertační práce [online]. Vedoucí práce: doc. PhDr. Petr Poslední, Csc. [cit. 2009-10-11].

Dostupné na: <http://is.muni.cz/th/117754/ff_d/?lang=en;id=121545>.

Propp, V. J.: *Morfologie pohádky a jiné studie*. Jinočany: H&H 2008.

Šubrtová, M.: *Tematika smrti v české a světové próze pro děti a mládež*. Brno: PF MU 2007.

Urbanová, S.: *Magnetická pole české literatury pro děti a mládež na začátku 21. století*. In: *Literatura pro děti a mládež na začátku tisíciletí. Kontexty, problémy, trendy*. Ed. L. Nováková. Praha: Obec spisovatelů 2009, s. 9–39.

Summary

Existential themes in children's literature are nothing special, with its processing we have to meet how the Czech to the world literature. The book *I fell asleep* Tomáše Holečka, Kristiny Dufkové a Jorge Estrady is inspired by a distinctive Mexican culture, where death and the afterlife is not as distant and rather than seriousness and sadness is a carnival ball. Text of the story, together with the audiovisual media, which is part of a the book, becomes a space-opening new possibilities and considerations of finality of the processing of human life.

keywords: literature for children and young people, multi-media units, childhood and death

klíčová slova: literatura pro děti a mládež, multimediální komplexy, dětství a smrt

GENDEROVÉ CHÁPÁNÍ LITERÁRNÍCH POSTAV V PRÓZÁCH ARNOŠTA LUSTIGA

Ingrid Chytilová

V následujícím příspěvku se zaměříme na genderovou analýzu dívčích a chlapeckých postav ve vybraných prózách Arnošta Lustiga. Vybrali jsme díla *Lea z Leeuwardenu* (2000) a *Tanga z Hamburku* (2000). Jako východisko pro analýzu Lustigových postav jsme zvolili teoreticky zaměřené práce *Druhé pohlaví* Simone de Beauvoirové (1966) a *Literatura a feminismus* Pam Morrisové (2000). Další odborné publikace týkající se zmíněného tématu se nacházejí v seznamu literatury.

Než přistoupíme k samotné genderové analýze postav, je vhodné zmínit francouzskou spisovatelku Simone de Beauvoirovou, která se ve svém díle *Druhé pohlaví* věnuje důkladné analýze mužských a ženských stereotypů vycházejících z kulturního a společenského kontextu první poloviny dvacátého století z pohledu genderu. Simone de Beauvoirová poukazuje na to, že muž byl v dějinách prezentován jako aktivní, tvůrčí, silný element, naopak žena byla představována jako pasivní bytost, které náleží starost o dítě a jeho výchova.¹ Ve svém konceptu klade mimo jiné důraz na období dětství, jež je důležité pro etický vývoj člověka. Podle Beauvoirové se dítě narodí už do světa vytvořených hodnot a autorit. Až dospělost mu přináší svobodnou volbu rozhodnutí, za něž nese zodpovědnost.² V kontextu genderové socializace si Simone de Beauvoirová všímá, jak se chlapani a dívky seznamují s patriarchálním řádem a jak jsou do tohoto světa uváděni. Dívky jsou brány jako slabé bytosti, které přijímají svou pasivní roli a chovají se podle genderových norem. V chlapaních se zase vytváří představa silného jedince: „*Zatímco dospívající hoch spěje k dospělosti aktivně, dívka pouze čeká, až se před ní otevře to nové, nepředvídatelné období, jehož osnova už je hotova a k němuž ji čas unáší.*“³ Beauvoirová se stavěla proti zažitému stereotypu ve společnosti, podle kterého být pravou ženou znamená být neschopná, malicherná, pasivní, poddajná.⁴

¹ Beauvoirová, S. *Druhé pohlaví*. Přel. J. Kostohryz, H. Uhlířová. Praha: Orbis, 1966, s. 133.

² Tamtéž, s. 38.

³ Tamtéž, s. 143.

⁴ Tamtéž, s. 151.

Z hlediska sociologického takovéto binární opozice podpořily rozdělení společenských rolí mezi mužem a ženou. V 19. století dochází ke vzniku prvních organizovaných hnutí za svobodu a práva žen, s čímž souvisí i to, že role žen se postupně ve společnosti proměňovaly. Ženy usilovaly nejen o dosažení vyššího vzdělání, ale mimo to se seberealizovaly v různých oblastech a institucích. V současnosti je na gender nahlíženo z několika perspektiv a nezahrnuje pouze koncepty rodovosti založených na jednotlivých diskurzech. V příspěvku *Gender jako metodologická kategorie literárních analýz* se dočteme, že gender může být vnímán jako pluralitní myšlenkový proud, který se vyvinul z liberalismu. Kromě toho je viděn jako multikulturní fenomén, jako studium sexualit a praktického emancipačního úsilí, které se v současné době zabývá nejen diskriminací žen, ale i dalších mocensky znevýhodněných skupin.⁵

Přistupme nyní k samotnému genderovému chápání literárních postav v obou novelách. Děj novely *Lea z Leeuwardenu* se odehrává roku 1942, kdy se mladá dívka Lea dostává holandským transportem z Leeuwardenu do Terezína. Kromě dívky se v narativu setkáváme s vypravěčem a s postavou Viliho Felda. Připomeňme, že v souladu s genderovou analýzou postav vycházíme z tradičních charakteristik feminity a maskulinity. Z hlediska genderových norem má Lea pouze femininní znaky, jenž zahrnují jak její duševní stav, tak fyzický vzhled: „*Měla souměrnou tvář, mladé tělo a altový hlas. /.../ Měla hezké ruce. Dlouhýma nohama připomínala klisničku. Měla pleť, která připomínala narůžovělý porcelán.*“⁶ Co se týká obou chlapeckých postav, tak s ohledem na gender zaznamenáváme u vypravěče oba tyto protiklady. Na jednu stranu rád vyhrává, nedá se ničím odradit, ale na druhou stranu má v některých případech sklon až k přecitlivělosti. Navíc svou submisivitu vyjadřuje tím, že považuje Viliho za svého mentora; jedině od něj se může naučit něčemu novému. K feminizaci vypravěče dochází již prostřednictvím charakteristiky jeho kamarádky Ley. Ta jej ve svých výpovědích popisuje jako citlivého chlapce, který stále v sobě ukrývá dítě, jenž se svěřuje se svými pocity, odkrývá své nitro a vyjadřuje lítost k těm, co trpí: „*Rád vyhráváš. Zatím ses nedal ničím odradit. Žiješ jednou nohou ve vysněném světě, druhou na pevné zemi.*“⁷ Ukázalo se, že se ve vypravěči tedy mísí tradiční binární genderová identita. Naopak pro postavu Viliho Felda jsou typické maskulinní znaky, mezi něž patří nebojácnost, odhodlanost a ctižádost: „*Ctižádosti Vili Felda, puzení, jež se napájelo z vnitřních zdrojů, vůle*

⁵ Srov. Knotková-Čapková, B. – Kynčlová, T. – Matonoha, J. *Tváří v tvář (Gender jako metodologická kategorie literárních analýz)*. Praha: Katedra genderových studií FHS UK, 2012, s. 8.

⁶ Lustig, A. *Lea z Leeuwardenu*. Praha: Eminent, 2000, s. 45–46.

⁷ Tamtéž, s. 127.

žít, když jeho život visel na vlásku. /.../ Vili Feld čelil silnějším okolnostem, než aby je přemohl všechny. Prosazoval se s vášní a pokud možno s elegancí.“⁸ Za těchto okolností si všímáme jisté kauzality mezi činností a charakterem postavy. Pokud vycházíme z tradičních atributů maskulinity, tak základní povahovou vlastností Felda je aktivita spojená s touhou překonávat překážky. Ke shodným rysům vypravěče a Viliho Felda patří jejich postoj k životu, tj. za žádnou cenu se předem nevzdávat.

Máme-li se v tomto kontextu zamyslet nad tradičními feminními a maskulinními znaky postav, je třeba odkázat na anglickou literární teoretičku Pam Morrisovou, která tuto problematiku rozpracovává ve svém díle *Literatura a feminismus*. Autorka zde připomíná tradiční, společností zažitý model, podle něhož být ženou „přirozeně“ znamená být něžná a starostlivá, jinými slovy být „feminní“. Být mužem obvykle znamená v té či oné formě projevovat sílu a aktivitu, zkrátka být „mužný“. Podle jejích slov k tomuto pojetí přispívá také jazyk, ten se totiž stává nástrojem, jehož prostřednictvím jsou kulturní hodnoty soustavně pěstovány a předávány z generace na generaci.⁹ S ohledem na tvrzení Morrisové si tak můžeme dovolit konstatovat, že genderové aspekty jsou v novele *Lea z Leeuwardenu* zachyceny pomocí charakterů postav. Z toho vyplývá skutečnost, že v příběhu vystupuje citlivá, křehká Lea s charakteristickými feminními znaky, přijímá patriarchální řád, čímž se podřizuje mocenskému diskursu. Z chlapeckých postav je to Vili Feld – má tradiční maskulinní rysy – ctižádostí a svou aktivitou převyšuje ostatní. Z hlediska patriarchálních genderových norem se vypravěč vyznačuje spíše feminními znaky. Reprezentuje maskulinitu zásadně odlišnou od tradičního pojetí mužnosti, pro kterou je přirozená síla, odvaha a moc. V situacích se řídí především emocemi než rozumem.

Zcela jiné genderové rozlišení najdeme v novele *Tanga z Hamburku*. Hlavní dívčí postava Tanga se na rozdíl od již zmíněné Ley nepodřizuje patriarchálnímu řádu. Je rozhodnuta se i za cenu života bránit, jako tomu bylo v případě konfliktu s bachařem Feingoldem, jenž ji obvinil z něčeho, co neudělala, a navíc o ní rozšiřoval lži: „Ze všeho nejméně snášela Tanga nařčení. Falešné obvinění chápala jako urážku charakteru, ránu pod pás. Spíš by odpustila vraždu ze žárlivosti.“¹⁰ Proti tomuto falešnému nařčení je připravena se bránit. Skočí Feingoldovi na záda a začne jej bez přestání bít. Vycházíme-li z genderového hlediska, zaznamenáme, že Tanga má v sobě maskulinní rysy. Ukazuje se, že i přes veškerá rizika spojená s útokem na bachaře se rozhodla odčinit křivdu. Odmítá patriarchální ideologii a podřízenost ženy muži,

⁸ Morrisová, P. *Literatura a feminismus*. Přel. R. Kamenická, M. Siedloczek. Brno: Host, 2000, s. 219–220.

⁹ Tamtéž, s. 18.

¹⁰ Lustig, A. *Tanga z Hamburku*. Praha: Eminent, 2000, s. 42.

což se mimo jiné odráží v jejím názoru na muže, které pravidelně kritizuje nejenom pro jejich sobectví, ale také pro tvrdost, kterou si ochraňují vlastní identitu. Vidí v nich egoisty, kteří si hrají na silné jedince, pro něž je žena pouhou překážkou v seberealizaci: „*Muži se neptají nebo se jen tváří, že tě poslouchají. Jdou si po svém. Dobře nebo špatně je v tom ohledu neruší. Ani to většinou nepoznají. Žena je pro ně nutnost. Cena. Kořist. Odměna. Potěšení. Otrava. Někdy všechno dohromady. Chce tě mít, a zároveň se tě zbavit. /.../ Málo lásky je přitahuje, moc lásky odradí.*“¹¹ Můžeme si klást otázku, zda ji právě takovéto jednání neodsouvá z pozice submisivního ideálu ženy. Tanžina odvaha, jakožto jeden z jejích hlavních povahových rysů, jí dopomáhá k tomu, aby se chovala především jako svobodný jedinec, který chce sám o sobě rozhodovat, což je do jisté míry v rozporu s okolnostmi, ale zejména s prostředním, v němž se zrovna nachází.

Ohledně studia genderu v textu je zajímavé poukázat na problematiku zneužití, o němž se protagonistka Tanga zmiňuje. Jako dítě ji zneužíval strýc: „*Měla v sobě něco jiného, než co z ní udělalo kurvu. Ozvěna strýčka, otcova bratra, který jí přinesl plnou kapsu cukru a líbal ji na tváře a ústa a na oči a nakonec na zadeček, když tatínek odešel a maminka se ještě nevrátila z práce.*“¹² Tanga to nikomu doma neřekla, nechala si to jako své malé tajemství, které s ní bylo už nadobro spjato. První, komu se s tímto svěřila, byl vypravěč.

V rámci genderových stereotypů mezi postavami je třeba se také zmínit o biologickém určení, kdy dospívající dívka, případně žena, převezme roli matky. V novele *Tanga z Hamburku* je tato okolnost realizována částečně. Tanga sice osmkrát otěhotněla, ale nikdy jí nebylo umožněno dítě donosit, pokaždé musela jít na potrat: „*V Tanze zavraždili doktoři, kdyby to měla takhle brát, už osm dětí. Na to, že je jí dvacet, by už byla hrdinná německá matka, která dala wehrmachtu dost potomstva.*“¹³ Pam Morrisová uvádí, že život žen je po staletí ovlivňován „biologickým esencialismem“, tj. přesvědčením, že „přirozenost“ žen je nevyhnutelným důsledkem jejich reprodukční funkce. Lidská přirozenost či podstata nemůže podléhat změnám tak jako společensky podmíněné rysy osobnosti, z čehož vyplývá, že pokud by bylo biologicky skutečně dáno, že ženy jsou submisivnější a méně podnikavé než muži, nedalo by se vesměs nic dělat. Tento esencialistický a deterministický argument byl ve všech historických dobách nejrůznějšími společnostmi využíván k ospravedlnění podřadnosti žen.¹⁴

¹¹ Lustig, A. *Tanga z Hamburku*. Praha: Eminent, 2000, s. 123.

¹² Tamtéž, s. 219.

¹³ Tamtéž, s. 56.

¹⁴ Srov. Morrisová, P. *Literatura a feminismus*. Přel. R. Kamenická, M. Siedloczek. Brno: Host, 2000, s. 11–12.

V *Druhém pohlaví* Simone de Beauvoirová zdůrazňuje, že právě ženy byly chápány jako „druhé“ a v první řadě určované svým pohlavím a posláním rodit děti a udržovat tak reprodukci lidského rodu.¹⁵

Z analýzy Lustigových próz vyplývá, že v nich dochází nejenom k posílení genderu, genderového stereotypu, ale že je zde také přítomna snaha tradiční dělení na feminitu a maskulinitu narušit, případně vyvrátit. Postava Ley je pasivní a nese s sebou tradiční feminní prvky, zatímco postava Tangy z tohoto konstruktů vybočuje; pevnou vůlí a vzdorem jde proti předepsaným patriarchálním normám. Výjimku, kdy si všimneme menšího působení genderové moci na Tangu, s nimiž je spojen biologický determinismus, je její představa budoucího mateřství, touha stát se matkou. Během analýz jsme si mohli všimnout, že Arnošt Lustig prostřednictvím textů vnímá ženu jako individualitu, obdivuje ji, odkrývá její vnitřní svět. Na závěr našeho výkladu bychom si mohli klást otázku, zda by bylo možné považovat Arnošta Lustiga za feministu, když se přiklání na stranu žen; nejednou upozorňuje na jejich ponižování, znásilňování a zejména na to, že jejich role ve společnosti není snadná. Právě zde můžeme zaznamenat napětí mezi teoretickou reflexí samotného autora a jeho pohledem na dívčí postavy. Na jednu stranu zůstává u genderových stereotypů, tj. zdůrazňuje u dívčích postav krásu. Na druhou stranu by podle něj žena měla odmítnout svou submisivitu, rozhodovat sama o sobě, a přejít tak z pasivní pozice do aktivní.

Prameny

Lustig, A.: *Lea z Leeuwardenu*. Praha: Eminent 2000.

Lustig, A.: *Tanga z Hamburku*. Praha: Eminent 2000.

Literatura

Beauvoirová, S.: *Druhé pohlaví*. Přel. J. Kostohryz, H. Uhlířová. Praha: Orbis 1967.

Kalnická, Z.: *Úvod do gender studies: otázky rodové identity*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, Fakulta veřejných politik v Opavě, Ústav pedagogických a psychologických věd 2009.

Knotková-Čapková, B. a kol.: *Tváří v tvář (Gender jako metodologická kategorie literárních analýz)*.

Praha: Katedra genderových studií FHS UK 2012. Morrisová, P.: *Literatura a feminismus*. Přel. R.

Kamenická, M. Siedloczek. Brno: Host 2000.

¹⁵ Beauvoirová, S. *Druhé pohlaví*. Přel. J. Kartohryz, H. Uhlířová. Praha: Orbis, 1966, s. 135.

Summary

The paper deals with the issue of gender analysis adolescent characters in Arnošt Lustig's prose. Besides other things the paper deals is focused on the character and gender differentiation between characters, i. e. between adolescent girls and boys. The comparative analysis the paper deals come out from the traditional characteristics of femininity and masculinity.

keywords: analysis, gender, literary character

klíčová slova: analýza, gender, literární postava